

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA ANDRAGOGIKY A PERSONÁLNÍHO ŘÍZENÍ

Johana Rotková

**Analýza lidovýchovné spolkové činnosti v českých zemích v období
rakousko-uherské monarchie (1848–1914)**

Analysis of Adult Education Association Activities in the Czech Lands
at the Times of Austro-Hungarian Empire (1848–1914)

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Praha 2016

Vedoucí práce:

PhDr. Michal Šerák, Ph.D.

Prohlašuji,

že tuto diplomovou práci jsem vypracovala samostatně, že v ní řádně cituji všechny použité prameny a literaturu a že tato práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

.....

datum

.....

podpis autorky

Ráda bych tímto poděkovala PhDr. Michalovi Šerákovi, Ph.D. za odborné vedení, trpělivost a vstřícný přístup při zpracovávání této diplomové práce.

Abstrakt

Diplomová práce je věnována analýze lidovýchovných spolkových aktivit v českých zemích v období rakousko-uherské monarchie (1848–1914). Česká společnost se rozvíjela v rámci mnohonárodnostní habsburské říše, kterou ve druhé polovině devatenáctého století zachvátil modernizační proces. Myšlenky kapitalismu, industrializace a urbanizace předznamenaly řadu změn v hospodářské, školské, politické a kulturní oblasti. Původně jednotný národně-emancipační osvětový proud se ve druhé polovině 19. století štěpil na jednotlivé lidovýchovné proudy. S postupující profilací osvěty vrcholil centralizační proces. Veškeré kulturní působení bylo sjednoceno na počátku dvacátého století se vznikem Svazu osvětového. Diplomová práce blíže pojednává o aktivitách tělovýchovného a ženského osvětového hnutí a činnosti národních jednot. Následná analýza představuje hlavní charakteristiky předválečné lidovýchovy: komplikované soužití s příslušníky německé národnosti, provázanost kultury s politickými zájmy nebo přejímání zahraničních vzorů. V závěrečné kapitole byla osvěta let 1848–1914 zasazena do kontextu následujícího vývoje v období samostatné Československé republiky, kdy se konstituoval státní lidovýchovný systém.

Klíčová slova

Vzdělávání dospělých, spolková činnost, rakousko-uherská monarchie, 1848–1914, osvěta, lidová výchova

Abstract

This thesis deals with the analysis of the adult educational association activities in the Czech lands during the period of the monarchy of Austria-Hungary (1848–1914). The Czech society was subjected to development being part of the multinational Habsburg Empire affected by the modernization process of the second half of the 19th century. The ideas of capitalism, industrialization and urbanization marked a series of changes in the economical, educational, political and cultural area. In the second half of the 19th century, the initially united national-emancipatory stream fell apart into separate trends of adult education. The process of centralization reached its climax together with the forthcoming adult education specialization. All the cultural engagement resulted in the founding of the Union of adult education (Svaz osvětový). The thesis takes a closer look at the physical education and women adult education activities and the national unions activities. An analysis follows of the main characteristics of the pre-war adult education: the intricate co-existence with the German nationals, the culture link to the political interests or copying foreign models. The final chapter places the adult education in the years 1848–1914 into the context of the following development during the period of the independent Czechoslovak Republic when the state adult educational system was formed.

Key words

Adult education, association activities, Austro-Hungarian Empire, 1848–1914, popular education

Obsah

0 ÚVOD.....	9
1 HISTORICKÉ, HOSPODÁŘSKÉ A SOCIÁLNĚ-KULTURNÍ KONTEXTY OVLIVŇUJÍCÍ CHARAKTER LIDOVÝCHOVNÉ SPOLKOVÉ ČINNOSTI V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1848–1914.....	13
1.1 REVOLUČNÍ LÉTA 1848/1849	13
1.2 LIBERALIZACE SPOLEČENSKÉHO ŽIVOTA.....	14
1.2.1 Rakousko-uherské vyrovnání	14
1.2.2 Nová legislativní opatření.....	15
1.2.3 Změny ve školství	15
1.3 HOSPODÁŘSKÝ VÝVOJ DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ.....	16
1.4 DEMOGRAFICKÉ ZMĚNY	18
1.4.1 Rakousko-Uhersko jako mnohonárodnostní stát	18
1.4.2 Nacionální napětí mezi Čechy a Němci	19
1.5 PROFILACE ČESKÉ POLITICKÉ REPREZENTACE	20
1.6 RAKOUSKO-UHERSKÁ MONARCHIE NA POČÁTKU 20. STOLETÍ.....	21
2 LIDOVÝCHOVNÁ SPOLKOVÁ ČINNOST V OBDOBÍ RAKOUSKO-UHERSKÉ MONARCHIE.....	24
2.1 ROZVOJ OSVĚTOVÝCH PROUDŮ	24
2.1.1 Osvětové proudy a spolky 50. – 80. let 19. století.....	24
2.1.2 Osvětová činnost posledních desetiletí habsburské monarchie	25
2.2 ŽENSKÉ OSVĚTOVÉ Hnutí.....	27
2.2.1 Stručný přehled nejvýznačnějších ženských spolků	27
2.2.2 Rozvoj ženského vzdělávání	28
2.2.3 Americký klub dam.....	29
2.2.3.1 Cíle a zaměření spolkové činnosti	29
2.2.3.2 Rozvoj osvětové činnosti	30
2.2.3.3 Hlavní přínos AKD	32
2.2.4 Vesna	33
2.2.4.1 Cíle a zaměření spolkové činnosti	33
2.2.4.2 Rozvoj spolkové činnosti.....	33
2.2.4.3 Hlavní přínos spolku Vesna	35
2.3 OSVĚTOVÁ ČINNOST TĚLOVÝCHOVNÉHO Hnutí.....	36

2.3.1 Sokol.....	36
2.3.1.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti	36
2.3.1.2 Organizační struktura.....	37
2.3.1.3 Rozvoj osvětové činnosti	38
2.3.2 Dělnické tělocvičné jednoty	40
2.3.2.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti	40
2.3.2.2 Organizační struktura.....	40
2.3.2.3 Rozvoj osvětové činnosti	40
2.3.3 Orel	41
2.3.3.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti	41
2.3.3.2 Organizační struktura.....	42
2.3.3.3 Rozvoj osvětové činnosti	43
2.4 OSVĚTOVÁ ČINNOST NÁRODNÍCH JEDNOT	43
2.4.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti.....	43
2.4.2 Organizační struktura.....	44
2.4.3 Rozvoj osvětové činnosti	46
3 ANALÝZA LIDOVÝCHOVNÉ SPOLKOVÉ ČINNOSTI V ČESKÝCH ZEMÍCH	
V LETECH 1848–1914.....	48
3.1 VÝZNAM DALŠÍHO VZDĚLÁVÁNÍ	48
3.2 SPOLEČENSKÁ ÚLOHA OSVĚTOVÝCH SPOLKŮ.....	50
3.3 ROZVOJ SPOLKOVÉ ČINNOSTI A CENTRALIZAČNÍ TENDENCE.....	51
3.4 TRADIČNÍ A NOVĚ VZNIKLÉ SPOLKY	53
3.5 ČESKÉ ZEMĚ JAKO STŘET ČESKÉ A NĚMECKÉ NÁRODNOSTI	54
3.6 PROVÁZANOST OSVĚTY A POLITICKÝCH ZÁJMŮ	55
3.7 OSVĚTA ČESKÝCH ZEMÍ V EVROPSKÉM KONTEXTU	56
4 LIDOVÝCHOVNÁ SPOLKOVÁ ČINNOST V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH	
1848–1914 V KONTEXTU NÁSLEDUJÍCÍHO VÝVOJE	59
4.1 ZMĚNA SPOLEČENSKÉ ÚLOHY OSVĚTOVÉ ČINNOSTI PO ROCE 1918.....	59
4.2 LIDOVÝCHOVNÉ ZÁKONODÁRSTVÍ.....	60
4.2.1 Zákon č. 67/1919 Sb., o organisaci lidových kursů občanské výchovy ze dne	
7. února 1919.....	60
4.2.2 Zákon č. 430/1919 Sb., o veřejných knihovnách obecních ze dne 22. července 1919	
.....	62
4.2.3 Zákon č. 80/1920 Sb., o pamětních knihách obecních ze dne 30. ledna 1920.....	62

4.2.4	<i>Reflexe lidovýchovného zákonodárství</i>	63
4.3	PROMĚNA SPOLKOVÉ OSVĚTOVÉ ČINNOSTI V DOBÁCH PRVNÍ REPUBLIKY (1918–1938) ...	63
4.3.1	<i>Centralizace tradičních spolků a vznik nových organizací</i>	63
4.3.2	<i>Modifikace programového zaměření</i>	64
4.3.3	<i>Proměna úlohy osvětového ústředí</i>	65
4.3.4	<i>Reflexe proměny spolkové činnosti</i>	65
4.4	PROFESIONALIZACE PRVOREPUBLIKOVÉ LIDOVÝCHOVY (1918-1938).....	66
4.4.1	<i>Kodifikace osvětové činnosti</i>	66
4.4.2	<i>Lidová výchova jako odborná praktická činnost</i>	66
4.4.3	<i>Osvětové prostředky v dobách první republiky</i>	67
4.4.4	<i>Financování lidové výchovy</i>	68
4.4.5	<i>Reflexe profesionalizace prvorepublikové lidové výchovy</i>	68
5	ZÁVĚR	70
6	SOUPIS BIBLIOGRAFICKÝCH CITACÍ	74

0 Úvod

Cílem diplomové práce je analýza lidovýchovné spolkové činnosti v českých zemích v období rakousko-uherské monarchie (1848–1914). Předválečná osvěta tvoří podstatnou část českých kulturních dějin. Na počátku zkoumaného období vznikaly první osvětové organizace, docházelo ke strukturaci lidovýchovných proudů. Jednotné národní hnutí se ve druhé polovině 19. století diferencovalo a vyzrávalo. Rostl počet spolků a jejich členů, rozšiřoval se záběr osvětového programu. Participace na spolkových aktivitách byla nedílnou součástí každodenního kulturního života monarchie. Osvětové organizace vznikaly spontánně, mnohé aktivity reflektovaly aktuální společenské dění.

Diplomová práce nemohla pojmout všechny aspekty předválečné lidovýchovy. Nejprve jsem nastínila hlavní linie osvětových proudů, abych se blíže zaměřila na tři segmenty: činnost ženských a tělovýchovných organizací a působnost národních jednot. Tělovýchovný proud tvořil díky celonárodní organizaci Sokola význačnou část osvětového hnutí. Sokolové spoluutvářeli národní emancipační hnutí, zapojovali se do veřejného života české společnosti. Spolupracovali s řadou spolků, vůči jiným organizacím se ostře vymezovali. Historie Sokola, která započala roku 1862, časově pokrývá téměř celé zkoumané období.

Podobně ženské organizace vznikaly zejména od šedesátých a sedmdesátých let 19. století. Osvěta ženských spolků tvoří spolu s celonárodním proudem (jehož součástí byli Sokolové) a dělnickým hnutím (jemuž jsem se blíže věnovala v bakalářské práci) tři základní linie předválečné lidovýchovy. Českým specifikem zůstává, že myšlenky ženské emancipace propagovali význační muži politického a uměleckého světa. Poslední sledovanou oblastí byla činnost národních jednot. Národní jednoty působily v pohraničních oblastech. Ze všech spolků se jich nejpalčivěji dotýkala otázka soužití české a německé národnosti. Komplikovaná koexistence obou etnik významně ovlivňovala podobu osvětové práce v předválečném období.

U všech tří osvětových linií jsem analyzovala aktivity nejvýznačnějších spolků, zabývala jsem se cílem a rozvojem lidovýchovné práce. Při výběru jsem zohlednila obsah své bakalářské práce, která se věnovala meziválečné spolkové osvětě. Diplomová práce blíže postihuje oblasti, které byly v předcházející práci pouze naznačeny. Nejprve jsem sestavila obecný

rámec předválečné lidovými, následně jsem se věnovala profilaci ženského a tělovýchovného proudu a činnosti národních jednot. Posléze jsem provedla analýzu klíčových charakteristik osvětové práce v letech 1848–1914. Závěrem jsem předválečnou osvětu zasadila do kontextu následujícího vývoje. S ohledem na rozsah diplomové práce jsem reflektovala proměnu lidovými v období samostatné Československé republiky.

Diplomová práce nemohla nabídnout holistickou analýzu předválečné osvěty, poněvadž každý z lidovýchvonných proudů tvoří rozsáhlou oblast výzkumného zájmu. Tato skutečnost byla zřejmá při výběru pramenů. Doposud žádný autor nepodal vyčerpávající charakteristiku spolkové osvěty v českých zemích v letech 1848–1914. Obecný rámec sestavil Kamil Škoda v publikacích *Stručné dějiny české osvěty* a *Příspěvky k dějinám pedagogiky dospělých* nebo Jiří Pokorný v knize *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*. Každý z badatelů se však blíže zaměřil na konkrétní lidovýchvonnou organizaci nebo problematiku, často se objevují regionálně zaměřené práce.

Podobný trend jsem zaznamenala u vysokoškolských prací. Nalezla jsem bakalářskou práci Hany Prymusové z Masarykovy univerzity s titulem *Dobročinný spolek „Dobromila“ v Moravské Ostravě (1897-1952)* z roku 2007 nebo bakalářskou práci Jana Zapletala s názvem *Historie neformální edukace dospělých ve městě Uherské Hradiště* z roku 2015. Větší množství primárních a sekundárních pramenů dokumentuje situaci v období Československé republiky, kdy se lidová výchova stala objektem státního zájmu. Mezi význačnými autory figurují osobnosti I. A. Bláhy, T. Trnky, A. Matuly nebo A. Rambouska. Meziválečným vývojem se zabývala diplomová práce Pavla Dorčáka z roku 2008 s titulem *Vývoj české osvěty a vzdělávání dospělých v rámci Československa v letech 1918–1938*.

V úvodu práce je potřeba definovat základní terminologii: pojmy osvěta, lidová výchova či lidovýchova. Někteří autoři vymezují každý výraz zvlášť, někteří je pojímají takřka shodně. Historicky starší termín osvěta nahradil na počátku dvacátého století pojem lidová výchova nebo lidovýchova. Ottův slovník naučný charakterizuje osvětu takto: „*Dobře ceníc význam rozumu jakožto jediného nástroje poznávacího, důsledně vše jeho kritice podrobuje a jest svou zvědavostí a zkumností nejvíce břitkou zbraní proti všemu tmářství a naduté vypínavosti, jež se chce kryti autoritou poznatků jinak než zkoumáním nabytých. Osvěta je kult rozumu,*

pěstění a uctívání jeho zároveň ...“ (Ottův slovník naučný, 1902, s. 957). Velice zajímavé je srovnání pojmu osvěta a vzdělanost: „Osvěta klade výhradní důraz na uplatňování rozumu, tak že vzdělanost, jež obsáhá i kulturu éthickou i praktické vymoženosti, jest pojmem významu zaplněnějšího a znamená souměrný rozvoj všech úkoností člověka“ (Ottův slovník naučný, 1902, s. 957).

T. G. Masaryk chápal osvětu jako „... význam popularizace vědy a kultury v moderním slova smyslu“ (Trnka, 1970, s. 49). V užívání terminologie volně zaměňoval pojmy „lidové vzdělávání“ a „dělnické vzdělávání“. Později po vzoru západních zemí převzal termín „výchova dospělých“ a „výchova odrostlých“. Tomáš Trnka postavil lidovou výchovu do protikladu ke klasickému školskému systému. Lidovou výchovu spojoval s aktivitou, zdůrazňoval využití schopností k nejlepšímu uplatnění jedince a dialog rovnocenných partnerů (Trnka, 1970, s. 15–16).

Po roce 1918 nabyla lidovými se změnou politického režimu nového poslání. Podle I. A. Bláhy bylo jejím úkolem připravit člověka „... k dobrému fyzickému, hospodářskému, sociálnímu, politickému, kulturnímu a mravnímu občanství“ (Trnka, 1970, s. 116). Podle Antonína Matuly byla lidová výchova výchovnou a vzdělávací prací mimo školský systém, jejím předmětem byli dospělí lidé. Výraz poškození výchova a výchova dospělých považoval za synonyma (Matula, 1928, s. 20). Termín lidovými se v Československu používal do roku 1951. Poté byl vystřídán pojmem kulturně osvětová práce nebo osvětová práce, klíčové bylo ideově politické pojetí (Škoda, 1968, s. 9). Vzhledem k rozsahu sledovaného období a terminologické rozptýlenosti od sebe výrazy osvěta, lidová výchova a lidovými se neodlišují. Pojímám je jako mimoškolní působení na dospělé jedince (Pokorný, 2003, s. 8).

Diplomová práce se zakládala na studiu dobové a současné literatury, tj. na rozboru primárních a sekundárních písemných pramenů. Jednalo se o úřední materiály (legislativní opatření, statistické údaje, výroční zprávy) a veřejně dostupné dokumenty (odborné publikace). Při práci s dobovými prameny zohledňujeme vnější znaky (ověření pravosti dokumentu), jádrem výzkumu je vnitřní kritika zdroje: posouzení informační hodnoty (Zwettler, Vaculík, Čapka, 1996, s. 81–82). Z metodologických nástrojů jsem zvolila

obsahovou analýzu dokumentů. Za dokument jsem považovala „... *určitý produkt lidské činnosti vzniklý z jiných důvodů než je řešený výzkumný problém, obvykle kvůli uchování či předání nějaké informace ...*“ (Reichel, 2009, s. 125).

Obsahová analýza patří mezi přístupy kvalitativně-kvantitativní. Je třeba mít na paměti, že zkoumané sdělení má více významových rovin. Zohledňujeme osobu autora a příjemce, komunikační záměr, obsah sdělení, kód, komunikační kanál, směr komunikace atp. Při analýze dokumentů druhé poloviny 19. století a první poloviny 20. století bylo nezbytné vzít v úvahu dobové souvislosti a významové posuny používaných termínů. Některé dokumenty byly obtížně dostupné, jiné zcela chyběly. Mezi výhody patřila skutečnost, že analyzované materiály byly z hlediska času nezávislé na současném dění (Reichel, 2009, s. 127–129).

1 Historické, hospodářské a sociálně-kulturní kontexty ovlivňující charakter lidovýchovné spolkové činnosti v českých zemích v letech 1848–1914

Období let 1848–1914 představuje takřka celou éru vlády císaře Františka Josefa I. Ve stručnosti zmíním hlavní mezníky politické, hospodářské, společenské a kulturní oblasti, které určovaly povahu spolkového života českých zemí¹.

1.1 Revoluční léta 1848/1849

Prvním přelomovým datem je rok 1848. Císař Ferdinand V. svolal pod tlakem revolučního hnutí ústavodárný sněm, aby vypracoval novou ústavu. Poslanci zasedali ve Vídni, následně v arcibiskupské Kroměříži. Koncept dokumentu čítal na sto šedesát paragrafů. Jednotlivé články se věnovaly základním právům, rozdělení zákonodárné, výkonné a soudní moci nebo institucím centrální moci, tj. zemským sněmům, říšské vládě a císaři. Pro českou politiku byla klíčová otázka vnitřního rozdělení říše. František Palacký prosazoval členění s ohledem na historické a etnické aspekty. Dílčí části monarchie by se těšily značné míře autonomie (Urban, 1998, s. 76). Svou vizi federalizace státu podle národnostního principu zveřejnil v článku *O centralizaci a národní rovnoprávnosti v Rakousku*. F. Palacký a další obrozenci usilovali o lepší postavení českých zemí v rámci habsburské monarchie. Nikdo se v polovině 19. století neodvažoval prosazovat myšlenku samostatného českého státu (Plevza, 1976, s. 17).

S nástupem Františka Josefa I. se poměry vrátily do předrevolučního období. Kroměřížský sněm byl rozpuštěn s tím, že „... není-li uznána zásada, že lid je zdrojem veškeré moci, nemůže být ani uznána činnost reformně revolučního orgánu, který byl na této zásadě vybudován a v jejím smyslu působil“ (Urban, 1998, s. 81). Přesto události let 1848/1849 znamenaly revizi starého absolutistického režimu. Mezi hlavní výdobytky revoluce patřilo

1 Termín Země Koruny české, České království a české země používám jako synonyma. Jedná se o území Čech, Moravy a Slezska.

zrušení poddanství a rovnost před zákonem. Nový, tzv. Bachův absolutismus ignoroval společenskou realitu mnohonárodnostní říše. Násilná unifikace pronikala do všech oblastí veřejného života, včetně jazyka. Padesátá léta se nesla ve znamení centralismu, jakýkoliv nacionalismus byl považován za separatismus. Převažovala nespokojenost, skepse a pesimismus. Císař představoval veškerou zákonodárnou a výkonnou moc. Všichni ostatní byli úředníky, kteří vykonávali část svěřené agendy (Urban, 1982, s. 108).

1.2 Liberalizace společenského života

Nezdary v zahraniční politice, hospodářská nestabilita, rostoucí nespokojenost a požadavky buržoazie urychlily pád absolutismu na počátku šedesátých let 19. století. 20. října 1860 byl vydán Říjnový diplom, v němž se císař zřekl absolutismu a stanovil zásady správy říše. Jednota měla být zachována v zahraniční, vojenské, obchodní, dopravní a finanční politice. Zbývající agenda byla svěřena jednotlivým zemím, které ze zemských sněmů vysílaly zástupce do říšské rady (Pekař, 1991, s. 175).

1.2.1 Rakousko-uherské vyrovnání

Roku 1867 došlo k rakousko-uherskému vyrovnání. Vnitřní boje s Maďarskem přetrvávaly od roku 1848. Porážka v bitvě u Hradce Králové v roce 1866 přiměla císaře k rozhodnutí, že ústupek bude pro stabilitu říše výhodnější. Rakousko se rozdělilo na dvě části, které se těšily značné autonomii. Fakticky došlo k rozdělení vlivu mezi Němce, kteří ovládli Předlitavsko neboli Cislajtánii, a Maďary, kteří dominovali v Zalitavsku, zvaném Translajtánii. Všechny české pokusy o dualismus nebo lepší postavení v západní části říše byly neúspěšné. Ačkoliv bylo zřejmé, že je dualismus dočasný, byl pro císaře přijatelnější než federalismus, který by postavení Vídně oslabil ještě více (Pekař, 1991, s. 181–186).

Pojem rakouské císařství nahradil termín Rakousko-uherská monarchie nebo Rakousko-uherská říše. Ustanovení dualismu vyvolalo v české společnosti mohutnou reakci. Česká zahraniční politika se začala aktivně zajímat o spolupráci s Francií a Ruskem, vzrůstající se buržoazie se zapojila do státoprávního boje. České kulturně politické snahy se manifestovaly v aktu založení Národního divadla nebo během tzv. táborového hnutí, které se z Čech rozšířilo na Moravu a do Slezska (Urban, 1982, s. 226–231). České státoprávní

požadavky byly dlouho přehlíženy. Nadále však nemohly být popírány legitimní a vesměs umírněné nároky v národně kulturní oblasti. Jednalo o Stremayrova jazyková opatření nebo rozdělení pražské univerzity na českou a německou část (Urban, 1982, s. 355).

1.2.2 Nová legislativní opatření

V prosinci roku 1867 byla v Předlitavsku přijata ústava po vzoru západních mocností. Garantovala základní občanská práva, zejména svobodu duševní (např. svobodu spolčovací, osobní, shromažďovací, svobodný ústní a písemný projev, svobodu svědomí a vyznání), dále svobodu v hospodářské oblasti (možnost svobodného stěhování či povolání) a svobodu národnosti. Ve školství nabývá na významu devatenáctý paragraf, v němž se zaručovalo „... rovné právo jazyků v zemi obvyklých ve škole i v úřadě ...“ (Pekař, 1991, s. 185). Téhož roku došlo k zákonné úpravě spolkových aktivit. V padesátých letech 19. století musel nový spolek zažádat o úřední povolení. Spolková činnost navíc podléhala policejnímu dozoru. Roku 1867 byl přijat zákon č.134/1867 ř.z. o spolčovacím právu (Česko, 2016b). Spolky sice musely podávat zprávy o svých aktivitách a ohlašovat schůze, významně se však zjednodušilo ustanovení spolku. Nově byl povolen každý spolek, který během čtrnáctidenní zákonné lhůty od ohlášení úředníci nezakázali (Bahenská, 2005, s. 35). Rozvoj spolků a politických stran příznivě ovlivnil rovněž zákon č.135/1867 ř.z. o shromažďovacím právu, který definoval podmínky, za nichž se mohli občané zúčastnit veřejných shromáždění a průvodů (Česko, 2016a).

1.2.3 Změny ve školství

Pozitivní změny se projevily také ve školství. V polovině devatenáctého století byly v národnostně smíšených územích preferovány německé školy. České školy musely být kvůli mizivé státní podpoře dotovány ze sbírek svépomocných organizací. Mezi nejvýznačnější patřila Ústřední matice školská, která vznikla v reakci na německý vzdělávací spolek Deutsches Schulverein. Na konci šedesátých let předala katolická církev odpovědnost za školství státní správě. Veškeré pravomoci a povinnosti byly rozděleny mezi stát a obce. Jednalo se zejména o náklady na provoz škol a obsah učiva. Kontrolní funkce byla vyhrazena státním orgánům (Sušová, 2004, s. 103). V sedmdesátých a osmdesátých letech došlo ke zlepšení materiálních podmínek obecního školství. V národnostně sourodém prostředí

vznikaly obecní školy bez problémů. Ve smíšených územích docházelo k národnostním bojům (Hlavačka, 2004, s. 89). Roku 1869 byla uzákoněna povinná osmiletá školní docházka. Od sedmdesátých let mohly dívky z obecních a měšťanských škol pokračovat ve studiu na odborných a specializovaných dívčích školách. Kde neexistovaly ucelené školy, probíhaly praktické kurzy. Roku 1882 došlo k rozdělení pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou část², vznikala česká gymnázia a učitelské ústavy (Pánková, Morkes, Matyášová, 2008, s. 10).

1.3 Hospodářský vývoj druhé poloviny 19. století

Druhá polovina 19. století přinesla hospodářské oživení monarchie. Středověké cechy byly zrušeny, od roku 1850 vznikaly obchodní a živnostenské komory. Rozmáhal se textilní průmysl, těžba uhlí a železářství. Přes patrný hospodářský rozvoj hospodařil stát se schodkem 40–50 milionů zlatých. Příčinou byla rozbujelá státní správa a mimořádná vydání během krymské války a v boji proti Prusku (Pekař, 1991, s. 173). Habsburský stát započal rokem 1848 přechod od pozdně feudální společnosti. Zrušení poddanství, cechů a dalších restriktivních opatření znamenalo konec starých společenských struktur, nové se však utvářely pozvolna. Kapitalismus a industrializace pronikaly napříč Evropou a habsburská monarchie musela na podněty reagovat. Zpočátku nedokázal stát vyvážit důsledky modernizace. Hospodářské konjunktury střídala období neúrody a propadu kupní síly obyvatel (Urban, 1982, s. 14).

Zvláště v sedmdesátých letech docházelo k všeobecné pauperizaci společnosti. Vztah mezi pracovní silou a kapitálem nebyl nijak regulován. Mzdy a pracovní podmínky byly otázkou rentability, bezpečnost práce byla ponechána na individuální odpovědnosti podnikatelů. K největšímu vykořisťování docházelo u továrního dělnictva. Neúnosné pracovní a životní podmínky upravila novela živnostenského řádu z roku 1885, která stanovila maximální pracovní dobu v továrnách na jedenáct hodin a zákaz práce dětí mladších čtrnácti

2 S akademickým rokem 1882/1883 začala výuka na právnické a filozofické fakultě, roku 1883/1884 se připojila lékařská fakulta a v roce 1891/1892 teologická fakulta (Urban, 1982, s. 358).

let. Následně bylo uzákoněno úrazové pojištění dělnictva a nemocenské pojištění (Urban, 2000, s. 250).

Navzdory modernizaci bylo zemědělství pro monarchii dlouho určující. V osmdesátých letech 19. století bylo zvýhodněno pěstování technických plodin. Odvážnější hospodáři zakládali mlýny a pily, věnovali se rybníkářství, jiní začali podnikat (Kárník, 2008, s. 16). Roku 1880 se v českých zemích koncentrovala polovina předlitavského strojírenství a 53,85 % průmyslového dělnictva. V roce 1890 se zde nacházelo 43,67 % délky rakouských železničních tratí (Pernes, 2001, s. 55). Sektory průmyslu a obchodu sílily. Roku 1869 pracovalo v zemědělství 2 292 602 ekonomicky aktivních obyvatel českých zemí, v průmyslu pak 1 223 571 osob, v obchodu, dopravě a ve službách 559 189 lidí. V roce 1910 našlo obživu v zemědělství 2 142 591 osob, 1 935 727 v průmyslu a 186 963 v obchodu, dopravě a službách. Soudě z absolutních čísel, zemědělství zůstávalo nejsilnějším sektorem, počet ekonomicky aktivních lidí v této oblasti ovšem klesal. Naopak průmyslový sektor během čtyřiceti let posílil o 712 156 ekonomicky aktivních osob a terciární sektor o 347 226. Až 80 % průmyslového dělnictva českých zemí bylo závislých na každodenním výdělku (Horská, Maur, Musil, 2002, s. 185–186).

Český národ se proletarizoval. Průmyslová centra vznikala v Praze, Brně, na Ostravsku, Kladensku a Mostecku. Historická města začala obklopotvat průmyslová, zejména dělnická předměstí, která staré osídlení brzy početně převyšovala. Od devadesátých let rostly příjmy kvalifikovaných dělníků, stavěly se bytové kolonie. Dělnické kolektivy usnadnily vznik odborových organizací, které mohly ovlivnit mzdy a pracovní podmínky. České země představovaly dílnu monarchie, podnikatelská vrstva s potřebným národním kapitálem ovšem chyběla. Ještě v roce 1900 disponovali čeští podnikatelé 8 % průmyslové výroby českých zemí. Vídeňský a říšskoněmecký kapitál ovládal zhruba 70 % výroby. Živnostenská banka byla založena roku 1868, významněji expandovala až v devadesátých letech. Následně přibývaly menší české a moravské bankovní domy. Před první světovou válkou se čeští podnikatelé podíleli na průmyslové kapacitě země 25 % (Kárník, 2008, s. 18–20). V mezinárodním srovnání habsburské hospodářství očividně zaostávalo. Až šedesát procent obyvatel se živilo prací v zemědělství a žilo v obcích do dvou tisíc osob, což bylo až dvakrát tolik než v západní Evropě nebo Severní Americe (Urban, 1999, s. 226).

1.4 Demografické změny

Docházelo rovněž k významným demografickým posunům. Rokem 1848 byl selský stav zbaven robotních povinností, ženy nabývaly nových práv, mnozí příslušníci středních vrstev mohli dětem platit studium na střední a vysoké škole. Zlepšující se hygienické podmínky a pokroky v lékařství bránily šíření epidemií (Kárník, 2008, s. 17). Lidé se začali přesouvat z vesnic, kde převažovaly vztahy příbuznosti a známých, do měst, kde se formovala skutečná občanská společnost. Od osmdesátých let 19. století bylo běžné oslovení „pane“ či „paní“ s použitím příjmení (Tůma, 2001, s. 38–39). V roce 1880 žilo na území Čech, Moravy a Slezska 8 222 013 osob, do roku 1900 se jejich počet zvýšil na 9 372 214. České země zaujímaly na počátku dvacátého století 14 % územní rozlohy Rakousko-Uherska. Na této ploše žilo 35 % obyvatel říše, což z českých zemí činilo jednu z nejhustěji osídlených částí (Pernes, 2001, s. 55).

Zásadně se proměnilo sociální rozvrstvení monarchie. Mnohé změny vycházely ze zrušení poddanství. Šlechta nemohla vymáhat robotní povinnosti, hospodářsky si však zásadně nepohoršila. Vlastnila rozsáhlé statky, ovlivňovala zákonodárství a společenské dění. Kontinuálně upadal význam duchovenstva. Na druhé straně rostl vliv zámožného měšťanstva, tzv. buržoazie, která získávala nové sebevědomí. Bohatí měšťané se prosadili hlavně v peněžnictví a průmyslu. Hlásili se k principům liberalismu a demokracie, ve svých nárocích ovšem zůstávali nejednotní. Jejich hmotné a duchovní zázemí bylo příliš slabé, aby formulovali jasné politické požadavky. Další důležitou společenskou skupinu tvořila inteligence, která vycházela z vysokých škol. Sociální vzestup prožíval rolnický stav, drobní řemeslníci a dělnictvo. Zejména rolníci a dělníci se brzy angažovali skrze nové politické strany (Pekař, 1991, s. 199–200).

1.4.1 Rakousko-Uhersko jako mnohonárodnostní stát

Země Koruny české tvořily v letech 1848–1914 součást mnohonárodnostního císařství. Vnitřní poměry říše charakterizoval roku 1843 liberálně smýšlející kritik Victor von Andrian takto: „*Rakousko je zcela imaginární pojem, kterým nelze označit žádnou zemi ani národ, je to pouze konvenční označení pro komplex navzájem ostře oddělených národů*“ (Urban, 1982, s. 10). Národnostní skladba komplikovala vnitřní chod státu a jeho schopnost

reagovat na modernizační podněty. Kulturní a politický život byl důsledně oddělen. Jedině tak mohly dílčí národy koexistovat v rámci jednoho celku, aniž by si kladly vlastní politické nároky. Rakouská říše byla budována na dynastickém principu, kde jednotlivá národnostní určení byla marginalizována. Od druhé poloviny 19. století však bylo jasné, že habsburský stát bude muset národním společnostem ustoupit. Jejich loajalita byla vykupována úlevami v hospodářské oblasti nebo v otázce národně kulturní emancipace (Urban, 1982, s. 12).

Roku 1908 příslušelo k Rakousko-Uhersku více než dvacet národů a národností. Můžeme mezi ně počítat Čechy, Moravany, Němce, Maďary, Italy, Chorvaty, Slovincy, Srby, Arménce, Turky, Židy, Ukrajince, Poláky, Slováky, Lipovany, Huculy, Ladiny, Furlandány, Cikány, Sabatisty, Bulhary, Rusy, Szekely a další. Národní společnosti se odlišovaly jazykem, náboženstvím, kulturou, politickými ambicemi, životními zvyky nebo úrovní vzdělanosti. Privilegovanou skupinou zůstali Němci, kteří určovali politické směřování státu a charakter říše (Pernes, 2001, s. 46).

Tento fakt kontrastuje s údaji o národnostním složení monarchie z roku 1910. S dvanácti miliony osob představovali Němci 23 % obyvatel státu, Maďaři tvořili 19 %, Rumuni 6 %, všechny slovanské národnosti reprezentovaly 45 % populace (Taylor, 1998, s. 361). Slovanské národy zaujímaly téměř polovinu obyvatel říše, jejich koordinované úsilí bylo ovšem nereálné. Dokumentuje to situace Čechů a Slováků, kteří fakticky až do rozpadu monarchie neformulovali společné požadavky. Dalším problémem byla skutečnost, že žádná země nebyla národnostně sourodá. V Čechách a na Moravě sídlily silné německé menšiny, v Haliči žilo téměř stejné množství Poláků jako Ukrajinců, Vídeň byla jeden čas největším českým městem. Jednotlivé korunní země měly navíc vlastní správu. Království české bylo administrativně nezávislé na Markrabství moravském atp. (Kárník, 2008, s. 16).

1.4.2 Nacionální napětí mezi Čechy a Němci

Emancipaci českého národa v letech 1848–1914 ovlivňovalo soužití s německou národností. Zpočátku bylo národní hnutí otázkou úzké skupiny příslušníků inteligence. V tomto smyslu se vyjádřil jeden z obrozenců: „*Kdyby se teď na nás měl zřítit strop, byl by to konec národního obrození*“ (Taylor, 1998, s. 38). S druhou polovinou 19. století české nacionální smýšlení pronikalo do nižších vrstev. Teprve tehdy vznikala novodobý český národ.

Nacionalismus ovládl veřejný kulturní život. Nutno dodat, že se české národní vědomí po celé devatenácté století vztahovalo převážně k Čechám. Na Moravě panoval zvláštní druh „moravského vlastenectví“, v oblasti Slezska se národní hnutí utvářelo až na konci šedesátých let 19. století (Urban, 2003, s. 38).

Národnostní problémy mezi Čechy a Němci se až do vypuknutí první světové války nepodařilo vyřešit. Česká společnost v průběhu druhé poloviny 19. století prokazatelně sílila. Po stránce hospodářské, kulturní, sportovní nebo školské dosahovala srovnatelných výsledků s ostatními evropskými zeměmi. Češi rozvíjeli vlastní kulturní život, rostlo jejich početní zastoupení ve státní správě, na zemských sněmech a v říšské radě, ke konci století je reprezentovala škála politických stran. Přesto nezaznamenali znatelné politické pokroky. Závěrem století se nacionální napětí mezi Čechy a Němci prohlubovalo. Požadavky českého národa se stupňovaly, Němci se nechtěli vzdát svého postavení. Ústřední vláda nebyla schopna problém komplexně řešit. Dílčím ústupkem měla být tzv. Stremayrova jazyková opatření, která by zrovnoprávnila češtinu s němčinou jako úřední řeč. Chystaný model narazil na odpor německé strany. České země představovaly střet mezi českou a německou představou o charakteru habsburské monarchie. Rakousko-uherská říše ovšem byla v základě německým státem. Pokud by Němci učinili významnější ústupek vůči Čechům, brzy by se potýkali s podobnými problémy v jiné části říše (Taylor, 1998, s. 271–272).

1.5 Profilace české politické reprezentace

S emancipací českého národa úzce souvisí rozvoj českých politických stran. Během revolučního roku 1848 vznikla Národní strana. Jednotný proud se v průběhu šedesátých let 19. století rozdělil na umírněné liberály neboli staročechy reprezentované F. Palackým a F. L. Riegerem a demokraticky smýšlející křídlo mladočechů, které vedl K. Sladkovský a J. Grégr. Staročechi hledali spojence zejména u konzervativní šlechty. Mladočechi byli v politickém jednání pružnější. Roku 1874 přijali označení Národní strana svobodomyšlná. Obě strany usilovaly o celonárodní podporu. Postupující společenská diferenciací vyústila v další politické štěpení. Roku 1878 vznikla Sociálně demokratická strana, chápaná jako hlavní reprezentant dělnické vrstvy. Sociální demokraté prosazovali uzákonění všeobecného,

rovného, přímého a tajného volebního práva. Mezi čelní představitele řadíme J. Steinera, V. Tusara nebo B. Šmerala. V roce 1896 vznikla Katolická strana národní, o rok později strana Národně sociální. Národním socialistům se podařilo propojit socialistické cíle mezinárodního dělnického hnutí s ryze českým státoprávním programem. Střední společenské vrstvy reprezentovala Agrární strana, jejíž program se soustředil na podporu selského podnikání. Nejvýznačnějším představitelem agrárního hnutí byl A. Švehla. Dále lze jmenovat stranu Státoprávní nebo Českou stranu lidovou- realistickou, kterou roku 1900 založil T. G. Masaryk (dále TGM) (Jírový, 2005, s. 50–51).

V polovině roku 1900 vznikl nadstranický orgán, jehož úkolem bylo koordinovat české emancipační úsilí. Národní rada česká „... *sdrúžila většinu české politické scény s cílem podporovat zájmy Čechů i Slováků („Čechoslovany“) doma i v zahraničí, pečovat o české i slovenské menšiny v pohraničních územích*“ (Jírový, 2005, s. 61). Výraznou změnu přinesl rok 1907, kdy došlo k uzákonění všeobecného a rovného hlasovacího práva. Nové parlamentní volby předznamenaly konec tradičních politických uskupení, jakými byla např. mladočeská strana. Naopak posílily strany s hospodářským programem. Patřila mezi ně Sociální demokracie nebo Agrární strana. Významný byl rovněž fakt, že se nadále prohlubovaly nacionální boje měšťanských stran v Čechách (Pekař, 1991, s. 194).

1.6 Rakousko-uherská monarchie na počátku 20. století

Na přelomu století si monarchie udržela postavení mezi nejvýznačnějšími mocnostmi kontinentu. Rakousko-Uhersko bylo druhým největším státem a třetí nejlidnatější zemí Evropy. V Předlitavsku žilo třicet milionů obyvatel, v Zalitavsku dvacet milionů osob, v Bosně a Hercegovině dva miliony (Urban, 1999, s. 225). Na počátku dvacátého století však bylo zřejmé, že se monarchie nachází v krizi. Přesto se od roku 1848 podařilo prosadit mnohé změny. V polovině devatenáctého století bylo Rakousko absolutistickým státem. O šedesát let později se jednalo o moderní demokratickou říši, kde bylo uzákoněno všeobecné a rovné volební právo, byla garantována základní politická práva a ústavní svobody, hovořilo se o zavedení osmihodinové pracovní doby. Byla oddělena zákonodárná, soudní a výkonná moc. Výkonnou moc reprezentoval císař skrze rakouskou a uherskou vládu. Zákonodárnou

moc zastupovala říšská rada ve Vídni, uherský sněm v Budapešti a zemské sněmy korunních zemí. Fungovala síť místní samosprávy, jednotlivé země tvořily celek zaštitěný osobou císaře a říšskými institucemi. Na sklonku století nastalo hospodářské oživení, které se s menšími výkyvy udrželo do vypuknutí války (Pernes, 2001, s. 50–51).

V mezinárodním měřítku se rakouská říše v devatenáctém století ocitla v izolaci. Namísto progresivního vývoje se snažila veškeré podněty zakomponovat do stávajícího, často zastaralého systému. Podcenění zahraničních velmocí se projevilo v politické oblasti. V sousedním Německu a Itálii probíhal sjednocovací proces, roztržitá habsburská monarchie si nedokázala udržet spojení. Po neúspěšných bojích s Itálií, Francií a Pruskem ztratil František Josef I. mnohá území, rokem 1866 přišli Habsburkové o klíčové postavení v Německém spolku (Jírový, 2005, s. 48). Směrování zahraniční politiky se změnilo roku 1879, kdy došlo k uzavření dohody o vzájemné obraně s Německem. O čtyři roky později se připojila Itálie. Jako protiváha k tomuto uskupení vznikl v roce 1891 dvojspolek mezi Ruskem a Francií, který se posléze rozšířil o Anglii. Spojenectvím s Německem získala monarchie silného partnera, který ovšem bránil tomu, aby se z ní stal suverénní středoevropský stát (Pekař, 1991, s. 192).

Vnitropolitická situace říše se s počátkem dvacátého století zotřovala zejména na Balkáně. Smrt následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este v bosenském Sarajevu předznamenala konec monarchie. Tvrdý postup proti Srbsku vtáhl Rakousko-Uhersko do první světové války. Habsburská říše se během válečných let vnitřně rozpadla. Zánik podunajské dynastie přitom nebyl prioritou spojeneckých mocností. Hlavním zájmem byla neutralizace sílícího Německa. Ani česká politická reprezentace neztotožňovala válku se separačním hnutím. Dá se říci, že Češi usilovali o emancipaci českého národa, vždy však v rámci rakousko-uherského státu. *„Takový byl vždy hlavní proud české politiky, ať již v klasickém staročeském podání šedesátých let, v modifikovaném mladočeském vydání z devadesátých let anebo sociálně demokratické interpretaci z počátku století“* (Urban, 1982, s. 643).

Teprve během první světové války dospěl TGM k závěru, že monarchie přestala de facto existovat. Během léta 1914 byla vládními nařízeními suspendována některá z občanských práv garantovaných roku 1867. Jednalo se o svobodu projevu nebo shromažďování. Zásahy

se nevyhnuly ani školství a kultuře. Revidovaly se obsahy školních učebnic, mizela kontroverzní literatura. Tisk, umělecká a divadelní představení byla cenzurována. V listopadu roku 1915 formuloval Český komitét zahraniční požadavek samostatného československého státu (Urban, 1982, s. 589).

2 Lidovýchovná spolková činnost v období rakousko-uherské monarchie

V úvodu druhé kapitoly jsou nastíněny hlavní lidovýchovné směry a mezníky osvětové práce v letech 1848–1914. Následně jsem se podrobněji věnovala třem osvětovým proudům. První úsek se zabývá ženskou lidovýchovou. České ženské spolky usilovaly o společenské zrovnoprávnění žen. Tento cíl byl zpravidla provázán s vlasteneckým cítěním. Druhý oddíl pojednává o tělovýchovné linii. Kromě Sokola jsem se zajímala o práci Dělnických tělocvičných jednot a Orla, které vznikly odštěpením od sokolské organizace. Třetí podkapitola je věnována organizaci národních jednot (dále NJ). Národní jednoty se rozvíjely od osmdesátých let 19. století. Jejich aktivity byly specifické z hlediska materiálních podmínek, personálního zajištění, cílů a prostředků. U všech tří osvětových linií byly představeny nejvýznačnější spolky, specifikován cíl kulturního působení a rozvoj lidovýchovné práce. Hlubší vhled do zkoumané problematiky umožnil komplexní analýzu předválečné osvěty, která je součástí třetí kapitoly diplomové práce.

2.1 Rozvoj osvětových proudů

Lidovýchova devatenáctého století se odvíjela v liniích, které na sebe navazovaly, mohly se překrývat nebo si vzájemně konkurovat. První skupinu reprezentoval politicko-národní proud. Později se připojilo hnutí sociální, stavovské a dělnické. Mezi významné směry řadíme hospodářský, umělecký, literární, hudební, výtvarný, divadelní, tělovýchovný, náboženský, rekreační a turistický proud. S postupující strukturací společnosti docházelo k prohlubování a specializaci osvětových směrů. Tento proces byl nejvýraznější u politické a sociální linie. K politickému hnutí se připojila organizace NJ, k sociálnímu směru se přidružily učitelské a studentské spolky (Trnka, 1970, s. 202–203).

2.1.1 Osvětové proudy a spolky 50. – 80. let 19. století

V období bachovského absolutismu se rozvíjela převážně neutrální témata z oblasti hospodářství a přírodovědy. Politická situace nebyla nakloněna svobodnému rozvoji národních společností. Přesto vznikaly divadelní ochotnické soubory, jejichž programy

nabízely Tylovy a Klicperovy hry. Dále působily pěvecké spolky a kapely, které šířily lidové písně. Kulturní činnost tak mnohdy získávala politický podtext. Sítilo ženské hnutí. Roku 1860 vznikl Hlahol, o dva roky později Sokol. V roce 1863 začala působit Umělecká beseda, jež sdružovala význačné představitele uměleckého světa (Škoda, 1991, s. 37–39).

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let vznikla řada učitelských spolků. Roku 1880 byl ustaven Ústřední spolek jednot učitelských v Čechách. Tato stavovská organizace hájila ekonomické zájmy učitelů, pečovala o jejich další vzdělávání, právní postavení, pořádala sjezdy, vydávala časopis Český učitel. Roku 1901 vznikl Zemský ústřední spolek jednot učitelských (Pokorný, 2003, s. 74–75). Sedmdesátá léta přinesla nebývalý rozmach spolkové činnosti. Vysokoškolské studentské organizace se podílely na zakládání knihoven, působily čtenářské spolky a divadelní ochotníci. Kulturní práci se věnovaly hudební spolky. Po vzoru Hlaholu vznikaly nové pěvecké soubory, které se potkávaly na soutěžích a sjezdech. Začal vycházet měsíčník Osvěta (Škoda, 1991, s. 39). V pohraničních oblastech působila organizace NJ a Ústřední matice školská. Jejím úkolem bylo zakládat mateřské školky, školy a opatrovny všude tam, kde na provoz institucí s českým vyučovacím jazykem nebyl dostatek prostředků z veřejných rozpočtů. Roku 1882 se Karlo-Ferdinandova univerzita v Praze rozdělila na českou a německou část (Hubka, 1904, s. 60).

2.1.2 Osvětová činnost posledních desetiletí habsburské monarchie

Od druhé poloviny 19. století sílilo sociální hnutí českého dělnictva. Šířil se dělnický tisk, vznikaly spolky, které zdůrazňovaly význam sebevzdělávání. Duševní rozvoj byl spojován s lepším sociálním a hmotným postavením (Škoda, 1991, s. 40). S dělnickým hnutím souvisela profilace českých politických stran. Jejich konkurenční úspěch závisel na tom, aby političtí hodnostáři byli přesvědčiví, uměli polemizovat s rivaly a komunikovat s voliči. Jednotlivé strany proto pořádaly specializované semináře a přednášky. Roku 1896 byla pod patronací Sociální demokracie založena Dělnická akademie (dále DA), jejímž cílem byla výchova budoucích učitelů, novinářů, řečníků a organizátorů. Akademie nabízela praktické a teoretické vzdělávání. Nezapomínalo se ani na uměleckou oblast, sebevzdělávání a rozvoj samostatného myšlení. O dva roky později následovala Ústřední škola dělnická (dále ÚŠD), hlavní vzdělávací instituce národně sociální strany. Od roku 1908 organizovala politické semináře pokroková strana, o rok později se připojili mladočeši (Velek, 2004, s. 121–122).

Rostoucí emancipace dělnictva podnítila rozvoj univerzitních extenzí. První ročník se na Karlově univerzitě uskutečnil roku 1899. Přední vědecké kapacity jako TGM, Jaroslav Vrchlický nebo Josef Pekař popularizovaly během přednášek význam vzdělávání. Kontroverzní politické, náboženské a sociální otázky byly vypuštěny. Brzy se extenze rozšířily na venkov, od roku 1908 přednášeli profesori české techniky. Extenze získávaly na oblibě napříč sociálními skupinami. Mezi posluchače se zařadili studenti, příslušníci inteligence i dělníci (Pokorný, 2003, s. 145–146). Před první světovou válkou se v Praze uskutečnilo 269 šesti hodinových přednáškových cyklů a 28 desetihodinových cyklů s 35 672 účastníky. Ve stejném období zorganizovala pražská univerzita 1 124 přednášek pro 287 151 návštěvníků z venkova (Trnka, 1936, s. 12).

V devadesátých letech se uskutečnily dvě významné výstavy: roku 1891 Jubilejní výstava zemská, o čtyři roky později Národopisná výstava československá. Jubilejní výstava představila novinky českého průmyslu a podnikání. Národopisná výstava nabídla sbírky českých a slovenských regionů. Při obou akcích se navazovaly kontakty, docházelo k vzájemnému obohacování napříč sociálními skupinami. Češi prokázali, že jsou svébytnou a rozvíjející se národní společností s bohatou historií. Náročné přípravy byly nemyslitelné bez zapojení spolkové základny. Řada spolků představila vlastní expozice (Brouček, 1996, s. 25).

Osvětové proudy doplnilo ke konci století antiklerikální hnutí nebo hasičské spolky. Rozvíjela se rovněž zdravotnická problematika. Tematické přednášky pořádala Česká společnost pro veřejné zdravotnictví. Se zdravotnickou osvětou souviselo abstinenční hnutí. Z umělecké oblasti je potřeba zmínit rozvoj galerií a muzeí. Kontinuálně rostl počet knihoven a čítáren. Tělovýchovné hnutí obohatil Klub českých turistů, před první světovou válkou se prosadilo mezinárodní skautské hnutí (Škoda, 1991, s. 43–44).

Respektovanou platformou osvětových spolků se roku 1906 stal Svaz osvětový (dále SO), který měl „... šířiti a povznášeti lidové vzdělání v národě československém, politickou stránku vyjímaje“ (Pokorný, 2003, s. 113). Svaz pořádal přednášky, výstavy, divadelní představení a besedy, šířil literaturu. Podporoval místní a krajové vzdělávací spolky, monitoroval, kooperoval a centralizoval lidovýchovnou práci. Organizace se prosadila ve všech českých

zemích i ve Vídni. Lidov ýchovná činnost měla vycházet z odborných poznatků a definovaného plánu. SO měl vlastní časopis Česká osvěta a ediční řadu Za vzděláním. Svaz byl ustaven jako nepolitická, nadstranická organizace, což ovšem neznamena, že neusiloval o podporu politických stran. Komplikované vztahy jej pojily k Sociální demokracii, která provozovala vlastní vzdělavací instituci, DA (Pokorný, 2003, s. 113–116). Rok před vypuknutím první světové války uspořádal SO 1 046 přednášek, 8 kurzů, 36 výstav a 79 dalších kulturních akcí (Trnka, 1936, s. 114).

2.2 Ženské osvětové hnutí

Osvětová činnost ženského hnutí sledovala v devatenáctém století čtyři základní programové body. Prvním bylo zrovnoprávnění žen a mužů ve vzdělavání. Žena devatenáctého století měla být především dobrou manželkou a matkou, k čemuž mělo postačit základní vzdělavání. Druhým pilířem bylo uznání role hospodyně a svobodná volba povolání. Podle statistického šetření z roku 1880 vykonávalo v Předlitavsku pouze 0,2 % žen kvalifikovanou profesi, téměř 59 % žen bylo v domácnosti bez možnosti vlastního výdělku, 26 % pracovalo v továrně nebo dílně, 6 % žen bylo služebných (Lenderová, 2004, s. 382). Zatřetí se ženy domáhaly rehabilitace nemanželských dětí a postavení ženy jako matky. Posledním požadavkem byl rovnocenný přístup v úředním jednání. Těžištěm osvětové práce zůstávala kulturní oblast. Hlavními nástroji bylo vzdělavání a uvědomování, pořádala se shromáždění a petice (Trnka, 1936, s. 54).

2.2.1 Stručný přehled nejvýznačnějších ženských spolků

Nejstarší ženský spolek Sestry slovanské vznikl roku 1848. Následoval Spolek svatě Ludmily, který se věnoval finanční výpomoci chudým vdovám a organizaci kurzů šití. V polovině šedesátých let se do činnosti zapojila pražská filantropka Marie Riegrová, která se několik let pokoušela založit vlastní vzdělavací spolek pro ženy. Pod jejím vedením se uskutečnily první kurzy šití, kreslení, rytectví, emaliérství a účetnictví. Na programu byly rovněž občasné přednášky a vánoční nadílky (Secká, 2012, s. 13). Od roku 1863 fungoval Český výrobní spolek. O dva roky později se začal scházet Americký klub dam (dále AKD), který podnítil vznik dalších organizací. Roku 1869 v Prostějově vzniklo pěvecko-vzdělavací uskupení

Vlastimila, o rok později brněnská Vesna, ve Vyškově a v Přerově byl ustaven spolek Vlasta, následovala kroměřížská Libuše (Kalinová, Nováková, 2007, s. 3).

Roku 1871 založila Karolina Světlá Ženský výrobní spolek český. Roku 1890 vznikl Spolek pro ženské studium Minerva. Jeho hlavní představitelce, Elišce Krásnohorské, se podařilo otevřít soukromé gymnázium pro ženy. Prvních šestnáct absolventek maturovalo roku 1895. Roku 1902 zahájil činnost Ústřední spolek českých žen, ze kterého se stalo vzdělávací centrum ženského hnutí. Spolek pořádal přednášky, debaty, kurzy, umělecké večery, neopomínal politické uvědomování. Roku 1904 byl založen Ženský klub český, který prosazoval rovnoprávné postavení žen ve vzdělávání, v pracovní i politické oblasti. Roku 1908 byl ustaven Spolek akademicky vzdělaných žen. Zastřešující orgán ženského emancipačního proudu vznikl až za první republiky. Veškeré aktivity v oblasti národohospodářské, politické, sociální a kulturní koordinovala od roku 1923 Ženská národní rada (Pánková, Morkes, Matyášová, 2008, s. 13–21).

Ženské spolky se zpočátku soustředily na charitativní a vzdělávací aktivity. Ženy se mohly angažovat v několika spolcích najednou, často docházelo k interpersonálním střetům. Toto soupeření zapříčinilo unikátní jev, požadavky ženského hnutí prosazovali muži. Kromě Vojty Náprstka se jednalo o Julia a Eduarda Grégrovi a Miroslava Tyrše (Bahenská, 2005, s. 56–58). Ani Praha šedesátých let 19. století neměla dostatek spolků, které by vycházely vstříc rozmanitým potřebám dívek a žen. S uzákoněním spolčovacího práva se ženské organizace rychle rozrůstaly, vznikaly také ženské odbory mužských spolků. S uzákoněním ženské práce byly zakládány profesní spolky. Kromě kvantitativního nárůstu je potřeba zmínit zřetelnou centralizační tendenci, která vyvrcholila ve dvacátých letech 20. století (Secká, 2012, s. 14).

2.2.2 Rozvoj ženského vzdělávání

Počátky ženského vzdělávání v českých zemích měly filantropický podtext. Spolek svatě Ludmily otevřel roku 1865 pražskou průmyslovou dívčí školu. Chudé dívky si mohly doplnit základní vzdělání a osvojit si základy ženských prací. Český výrobní spolek zřídil téhož roku odbornou dívčí školu v Praze. Osnovy propojily praktické a umělecké činnosti s mravní výchovou a národním uvědomováním. Kromě účetnictví, psaní na stroji, šití prádla a šatů se dívky učily litografii, dřevorytectví, malbě na sklo a porcelán

(Pánková, Morkes, Matyášová, 2008, s. 12–14). Roku 1871 iniciovala K. Světlá za pomoci kolegyně z AKD založení dívčích odborných škol pro ženská povolání. Ženský vzdělávací spolek český zřídil obchodní a průmyslovou školu, literární kurzy, kurzy pro ošetřovatelky nemocných a vychovatelky. Spravoval záložnu a poptavárnu po společnicích a služebných, vydával vlastní periodikum, Ženské listy. Dva roky od zahájení výuky otevřela Světlá obchod, v němž absolventky získávaly první pracovní zkušenosti (Secká, 2012, s. 45–47).

Společenské konvence dlouho uznávaly jen dívčí školy se zaměřením na domácí práce. Jednu z nich otevřel spolek Domácnost. Jeho kuchařské škole se hanlivě přezdívalo „knedlíková univerzita“. Absolventky se měly stát vzornými manželkami, pečujícími o pohodlí manželů. Spolek zajišťoval také přednášky. Kromě domácího hospodářství se objevovala obecně naučná témata. V porovnání s AKD, jehož vzdělávání mělo vysokou úroveň, představoval spolek Domácnost krok zpět (Bahenská, 2005, s. 124). Ženský výrobní spolek český provozoval dívčí obchodní a průmyslovou školu a kurzy pro vychovatelky a ošetřovatelky. Při brněnské Vesně vznikla dívčí pokračovací škola. Následovaly školy pro hospodyňky v Chrudimi, Lounech, Německém Brodě a ve Stěžerách u Hradce Králové (Lenderová, 2004, s. 381).

2.2.3 Americký klub dam

2.2.3.1 Cíle a zaměření spolkové činnosti

Roku 1865 založilo čtyřicet devět žen za podpory Vojty Náprstka Americký klub dam se sídlem v Praze. Náprstek popularizoval ženské vzdělávání od počátku šedesátých let 19. století. Po návratu z Ameriky přednesl své názory při příležitosti Průmyslové výstavy v Praze roku 1862. Propagoval nejrůznější pomůcky do domácnosti, jejichž použití šetřilo čas, který mohly ženy investovat do sebevzdělávání. Poukazoval při tom na zkušenosti amerických žen. Co se týkalo možností duševního rozvoje, považoval Náprstek ženy a muže za rovnocenné partnery (Pánková, Morkes, Matyášová, 2008, s. 11). Klub si vytkl za cíl „... vzdělání svých členů a rozšíření vědomostí zejména ženskému pohlaví potřebných, podporovat „blahodárné“ ústavy, propagovat zavádění nových myšlenek a strojů do domácnosti a hledění si dětí a školní mládeže, oslavování památky vynikajících žen a zábava“. Slovo americký mělo asociovat moderní přístup a pokrokovost myšlení (Secká, 2012, s. 23).

Ačkoliv dámy sepsaly spolkové stanovy, nepředaly je policii ke schválení. Tím pádem nebyl klub oficiálně registrován, fungoval jako volné sdružení. Hlavním motivem byla obava ze státních orgánů, které by monitorovaly činnost klubu. Klubistkou se mohla stát pouze Češka starší šestnácti let, za kterou se zaručily dvě členky. Díky tomuto opatření se do klubu neměla dostat osoba, která by zotuzovala společenství na veřejnosti nebo by vynášela citlivé informace. Dámy musely přesvědčit veřejnost a své rodiny o hodnotě klubu a jeho aktivit. Samotná existence ženského klubu budila podezření. Většinou s sebou proto členky do AKD přiváděly dcery, vnučky atd. V čele klubu stálo ředitelstvo skládající se z předsedkyně, jednatelky a pokladničné. Vedení bylo každoročně voleno. Doživotním protektorem byl jmenován Vojta Náprstek. Klub si stanovil vnitřní strukturu, ve skutečnosti se dámy spontánně ujímaly potřebných úkolů. Převažovaly dobré mezilidské vztahy, dámy pojily rodinné nebo přátelské vazby. Klub se nebránil spolupráci s dalšími spolky. Vnitřní chod nepostrádal jistou volnost, přesto platila základní pravidla. Jednalo se o stanovený čas setkání, přijímání členek nebo vyloučení mužů (Bahenská, 2005, s. 75–82).

2.2.3.2 Rozvoj osvětové činnosti

Nejdůležitější součástí programu bylo vzdělávání. Členky se scházely v Náprstkově knihovně, která jim byla o středečních a sobotních odpoledních a v neděli dopoledne se všemi fondy volně přístupná. Dámy měly k dispozici knihovnici, každá si však hledala a zpracovávala informace samostatně. Klubové přednášky, které se pořádaly v zimních měsících, byly s výjimkou přednášejícího Vojty Náprstka a několika dalších osob mužům nepřístupné. Posléze nechal Náprstek vyříznout ve dveřích malé okénko. Pánové neviděli přítomné dámy, z vedlejšího pokoje ovšem mohli poslouchat přednášejícího. Nejvíce přednášek se uskutečnilo do roku 1895. Dohromady proběhlo 497 setkání, kterých se zúčastnilo 28 000 dam (Secká, 2012, s. 24–25).

Mezi tématy se objevily náměty z filozofie, historie, umění, literatury, lingvistiky, chemie, fyziky, astronomie, medicíny, geologie, ekonomie a práva. Přednášel prof. Josef Durdík, prof. Jaroslav Goll (O Anně Lucemburské, královně anglické, O zakládání knihoven v Itálii v 15. století), prof. Otakar Hostinský (Richard Wagner, Divadelní představení ve starých Athénách), prof. TGM (Jak máme studovat básníky psychologicky a logicky), Vojta Náprstek

(O vaření na plynu I., II., Nové vynálezy a jejich upotřebení, O amerických ženách a jejich činech), prof. Jan Evangelista Purkyně, dr. Miroslav Tyrš, Jaroslav Vrchlický, Julius Zeyer a další. Setkání s osobnostmi uměleckého a akademického světa pokračovala do roku 1896. Poté mohly dámy navštěvovat přednáškové cykly nově vzniklých pražských organizací. Počet klubových přednášek se omezil, úlohy přednášejícího se chopily samy členky (Secká, 2012, s. 26–27).

První přednášky se ujala Klemeňa Hanušová, která referovala o konferenci dam v Lipsku. V průměru přednášela každá dáma maximálně třikrát. Vystoupení byla většinou inspirována jednou konkrétní událostí, hlavně zážitky z cest. Nejvíce vystupovala Sofie Podlipská, která jako jediná dokázala hovořit o obecných a odborných tématech (Bahenská, 2005, s. 88–89). Dále se rozvíjelo jazykové vzdělávání. Vyučovala se angličtina, francouzština, italština a ruština. Dámy se zdokonalovaly v hudební výchově a sborovém zpěvu. Zpívalo se po přednáškách a na výletech. Na Vinohradech si klub pronajal tělocvičnu (Secká, 2012, s. 32).

V letních měsících se pořádaly naučné procházky, exkurze a výlety po Praze a okolí. Mezi nejoblíbenější místa patřily Národní muzeum, městská plynárna, vyšehradský hřbitov, židovská synagoga, vodojemy a Rudolfinum. Během vícedenních výprav klub navštívil Kutnou Horu, Mělník, Pardubice nebo Jičín s Prachovskými skalami. Během výletů vyslechly klubistky odborné, ale dílčí informace, které mnohdy nedokázaly zasadit do kontextu. Jednotlivé odborné poznatky nemohly nahradit systematické vzdělání. Přesto zůstávala účast vysoká. Dámy se učily naslouchat, dělat si poznámky a ty následně přepisovat, utřídit a dohledávat podrobnosti (Secká, 2012, s. 152).

Nejčastějším průvodcem byl profesor dějepisu Emanuel Tonner. V letech 1865–1884 se 8 563 dam účastnilo 266 vycházek. Rekordní byl rok 1865, kdy bylo zorganizováno 31 výprav, maximální počet účastnic jedné vycházky byl 1 151 (Bahenská, 2005, s. 91). Naučné vycházky a výlety byly rovněž společenskou událostí. Dámy doprovázeli rodinní příslušníci a přátelé. Výpravy, které mohly čítat desítky osob, byly vzácnou příležitostí pro místní obyvatele, kteří dostávali knihy a časopisy. „*S vozu svého rozdává totiž pan Náprstek venkovanům, jež mu potkati jest, vlevo časové brožury, poučné spisy pro lid*

a veškeré časopisy české v Praze vycházející z minulého dne, jež v značném počtu za sebou posílají nechává“ (Secká, 2012, 30).

Od roku 1894, kdy zemřel Vojta Náprstek, se klubistky účastnily příležitostných přednášek, vypomáhaly v knihovně a Náprstkově českém průmyslovém muzeu, podporovaly dobročinné projekty. Na počátku dvacátého století se do čela AKD postavila Josefa Náprstková, vdova po Vojtovi Náprstkovi. Její zásluhou se roku 1901 uskutečnil první ročník kulturních pořadů pro pražské služby. Program se skládal z četby vlastenecké a mravoučné literatury, předčítání básní, nacvičování dramát, sólového a sborového zpěvu národních písní. Později byly zařazeny přednášky, většinou při příležitostech výročí slavných osobností. Na první schůzku dorazilo 420 dívek a žen, podruhé jich bylo 750 a jejich počet dále rostl. Termíny setkání byly ohlašovány v tisku, vstup byl zdarma. Posléze se rozdávaly tištěné programy s texty národních písní, které se zpívaly ke konci setkání. Josefa Náprstková chtěla služkám, které by si to za jiných okolností nemohly dovolit, zprostředkovat to nejlepší z kulturního dění. Na programu byla světově proslulá díla, jejich provedení bylo uzpůsobeno cílové skupině. Kulturní setkání navštívily osobnosti Národního divadla, literátky, básnířky, následně se mezi účinkující zařadili muži. Do roku 1913 se uskutečnilo dvanáct sezón (Secká, 2012, s. 53–57).

Roku 1908 se spolek zaregistroval jako Americký klub českých dam. Do vypuknutí první světové války organizoval klub pravidelná nedělní setkání a přednášky, přijížděli zahraniční hosté. Dámy se vzdělávaly v knihovně, kupovaly knihy a časopisy, pečovaly o Náprstkovo muzeum a nadace. Za války byly aktivity klubu omezeny na správu muzea a nadační činnost. V poválečných letech převažovala charitativní práce. AKD finančně podpořil řadu spolků: Sokol, Dámský kruh- spolek pro osamělé paní a slečny, Ženský výrobní spolek český v Praze, Jednotu učitelek mateřských škol, Minervu, Kulturní jednotu československou nebo Sdružení akademicky vzdělaných žen (Secká, 2012, s. 58–61).

2.2.3.3 Hlavní přínos AKD

AKD představoval poměrně uzavřené společenství žen středních a vyšších společenských kruhů. Spolek plnil funkci vzdělávací, dobročinnou a emancipační. Společnou

charakteristikou dam byl dostatek volného času, který chtěly smysluplně využít. V letech 1865–1895 docházelo do klubu 893 žen: většinou se jednalo o příbuzné vědců, umělců a politiků (Bahenská, 2005, s. 83). Přednášková činnost měla dokázat, že ženy mají duševní potenciál. Druhou vzdělávací aktivitou klubu byly naučné vycházky. Kromě historických a přírodních památek navštívil klub řadu pražských závodů. Při celodenních výletech, které směřovaly hlavně na hrady a zámky, byla kromě vzdělávání důležitá zábava a aktivní odpočinek. AKD se zapojoval do charitativních projektů. Samotná existence klubu posilovala ženské emancipační hnutí (Bahenská, 2005, s. 92).

2.2.4 Vesna

2.2.4.1 Cíle a zaměření spolkové činnosti

Brněnské prostředí poloviny devatenáctého století bylo v mnohém specifické. V porovnání s Prahou zde žil větší podíl Němců, němčina byla úřední a vyučovací řečí, neexistovaly žádné ženské spolky. Mezi významná témata patřilo zrovnoprávnění češtiny s němčinou a ženské hnutí, které usilovalo o větší participaci žen ve veřejném životě a přístup k vyššímu vzdělání. Pěvecký spolek Vesna, který roku 1870 založila skupina sedmnácti dívek a pěti mládenců, spojoval obě témata. Jeho posláním bylo umožnit českým dívkám vzdělávat se ve zpěvu a hudbě a tím jim dát „... podíl na veřejném životě národním“ (Kalinová, Nováková, 2007, s. 3–4). V roce 1872 se sdružení modifikovalo na Ženskou vzdělávací jednotu, která rozšířila program o výuku českého jazyka. První přednášky byly věnovány české mluvnici a literatuře. Brzy se připojily předměty jako zeměpis, dějepis, fyzika a přírodopis. Kromě zpěvu se pořádaly naučné výlety, spolek zřídil vlastní knihovnu s čítárnou (Kalinová, Nováková, 2007, s. 3–4).

2.2.4.2 Rozvoj spolkové činnosti

V osmdesátých letech došlo pod vlivem AKD ke změně stanov a názvu spolku. Od roku 1888 se jednalo o Ženský vzdělávací a výrobní spolek Vesna v Brně, jehož úkolem bylo „... především vzdělávat, protože vzdělaná a pokroková žena je nutným předpokladem rozvoje národa“ (Kalinová, Nováková, 2007, s. 5). Roku 1886 se otevřela První česká pokračovací škola dívčí, na kterou mohly nastoupit dívky, které absolvovaly povinnou obecní školu.

Osnovy se skládaly ze čtyř okruhů: do pokračovacího odboru spadala výuka náboženství, češtiny, zeměpisu, dějepisu a počty, ve výrobním odboru se vyučovalo šití a vyšívání. Poslední dvě oblasti se týkaly kreslení a cizích jazyků (Kalinová, Nováková, 2007, s. 5–6).

Pod vedením ředitele Fr. Mareše otevřela Vesna další typy škol a odborných kurzů. Roku 1895 se uskutečnil první kurz šití šatů a vyšívání, následoval kurz šití prádla a vaření. Kantoři tvořili osnovy, hledali nové metody vyučování, vznikalo názvosloví pro výuku praktických činností, zejména šití, praní a žehlení, které neměly ve školní tradici obdoby. Na počátku dvacátého století měla Vesna šestatřicetiletý učitelský sbor. Denní studium navštěvovalo 710 žákyň, v penzionátu bylo ubytováno 170 dívek, 224 žen navštěvovalo průmyslové večerní kurzy (Kozlová, 1932, s. 34, 50). První školní budovy byly stavěny tak, aby se v případě bankrotu daly změnit na obytné domy a zpeněžit. Se stoupající prestiží škol se na chodu Vesny podílely nadace, rostly zemské a státní subvence (Elgart, 1926, s. 13–14).

Obsah a struktura učiva připravovaly na práci v domácnosti, umožňovaly také samostatnou výtěžnou činnost. Od roku 1901 mohly absolventky šestiletého dívčího lycea³, prvního svého druhu v Rakousko-Uhersku, nastoupit na vysokou školu. Zájem o spolkové školy rostl. Od devadesátých let pořádala Vesna kurzy pro dělnice a služky. Večerní kurzy navštěvovalo až 250 žen a dívek. Pro velký zájem se vyučovalo v tělocvičně. Večerní výuka se záhy rozšířila na předměstí, po válce byla otevřena pokračovací lidová škola pro služky a dělnice (Kříčková, 1932, s. 135). Při výběru žákyň bylo uplatňováno sociální hledisko. Často se jednalo o dívky a ženy z nejnižších sociálních vrstev. Vesna také zřídila kancelář, která vyhledávala pracovní místa absolventkám pokračovací školy (Kalinová, Nováková, 2007, s. 19).

Vesna propagovala lidovou kulturu. Žákyně kreslily lidové ornamenty, zabývaly se výšivkou, lidovými tanci a slovesností. S pomocí mecenášů se rozvíjela sběratelská činnost a pořádání

3 Stopadesátihodinový učební plán se zaměřoval na výuku jazyků. Poměr předmětů byl tento: 27 hod. český jazyk, 25 hod. německý jazyk, 12 hod. francouzský jazyk, kreslení a měřičství 17 hod., aritmetika 15 hod. náboženství 12 hod., přírodopis a přírodopis celkem 18 hod., dějepis 11 hod., zeměpis 11 hod., krasopis 3 hod.. Mimo to se dívky mohly věnovat zpěvu, ručním pracím a těsnopisu (Zpráva výroční prvé české pokračovací školy, 1901, s. 6).

výstav. Ke školskému, penzionátnímu, vzdělavatelskému, poradatelskému a sociální odboru přibýlo národopisné oddělení, které se zapojilo do příprav Národopisné výstavy československé. Vesna vypomáhala s dotazníkovým šetřením, uspořádala přípravnou výstavu. Vybrané kusy byly zaslány do Prahy. Spolek měl na Národopisné výstavě rovněž zvláštní zastoupení v rámci expozice moravských ženských spolků. Vesna organizovala kurzy vyšívání, výstavy a přednášky o výšivce, nácvik tanců, návštěvy Slovácka a Slovenska, spravovala knihovnu s národopisnou literaturou. Systematicky vznikala sbírka lidového umění. Roku 1949 bylo Moravskému zemskému muzeu předáno 3 850 kusů zpracovaných, zachovaných a evidovaných textilií: živůtky, čepce, zástěry, obojky a výšivky (Kalinová, Nováková, 2007, s. 5–9).

Za války byla spolku vytýkána státní nespolehlivost, poněvadž bylo vyučování vedeno v českém jazyce. Ve školním roce 1918/1919 proběhla výuka bez vnějších zásahů ve třiceti třech kurzech a na třinácti školách. Jednalo se o školu mateřskou, měšťanskou, hudební, vyšivačskou, dívčí lyceum, trojtřídní vyšší školu pro ženská povolání kuchyňská, dvouletou školu obchodní, dvouletou školu průmyslovou, pětiměsíční a roční hospodyňskou školu, dvouletou pokračovací školu, ústav pro vzdělávání učitelek dívčích škol průmyslových a ústav pro vzdělávání učitelek škol kuchařských a hospodyňských. Po první světové válce evidovala Vesna 2 536 žákyň. V období let 1919 až 1921 byla správa škol z kapacitních důvodů předána městu Brno. Do roku 1921 patřilo k hlavní náplni spolku výchovné a vzdělávací působení. V dalších letech se Vesna soustředila na sociální a kulturně-osvětovou práci, čemuž odpovídala vnitřní struktura. Vzdělávací a knihovní odbor se věnoval přednáškové činnosti, pečoval o knihovnu a čítárnu. Národopisný odbor pořádal sbírky, výstavy a přednášky. Kromě administrativního odboru spravovala Vesna umělecko-výchovnou sekci, která se zaměřila na kurzy zpěvu, hudby a rytmiky, a sociální odbor (Flodrová, 2012, s. 42–43).

2.2.4.3 Hlavní přínos spolku Vesna

Vesna prošla v letech 1870–1914 pozoruhodným vývojem. Z pěveckého souboru, který šířil český jazyk a lidové písně, se stalo uskupení pečující o vzdělanost moravských žen. V pedagogické práci a při společenských příležitostech spolek propagoval české a slovenské lidové umění. Vesna dokázala přilákat osobnosti veřejného života, což z ní učinilo kulturní

instituci regionu. Ve spolku se koncentrovala sociální, pedagogická, osvětová, buditelská, politická a kulturní činnost. Velkým přínosem zůstává rozvoj národopisného zkoumání a muzejnictví. Významná byla prezentace na Národopisné výstavě československé v Praze. Spolek se prosadil i v mezinárodním kontextu, když roku 1893 vyslal delegaci na světovou výstavu v Chicagu, aby zde představila práce českých a moravských žen (Kalinová, Nováková, 2007, s. 1, 13). Jako AKD ovlivnil brněnské spolky, rovněž Vesna měla nástupce. Rok po osvobození otevřel spolek Živena v Turčianském sv. Martině vyšší školu pro ženská povolání a hospodářské kurzy, které vycházely z moravského modelu (Moróthy Šoltéssová, 1932, s. 23).

2.3 Osvětová činnost tělovýchovného hnutí

Tělovýchovné osvětové hnutí reprezentoval od roku 1862 Sokol. Původně jednotný národní proud prošel dvojitým štěpením. Jako první opouštěli sokolskou organizaci dělníci. Následně ČOS vyloučila všechny členy, kteří byli aktivní v katolických spolcích. První skupina odcházela kvůli politickým preferencím, v druhém případě bylo určující náboženské vyznání. Statistické údaje nicméně dokládají, že si Sokolové mezi tělovýchovnými organizacemi udrželi vedoucí postavení. Před první světovou válkou čítala jejich členská základna 80 462 osob, dělnické tělocvičné hnutí sdružovalo 34 283 osob, orelská organizace 12 068 členů (Grexa, Strachová, 2011, s. 147).

2.3.1 Sokol

2.3.1.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti

První tělocvičná jednota Sokol vznikla roku 1862 v Praze. Ačkoliv je spolek spjat s pěstováním tělesné kondice, zajímal se o všestranné formování člověka. Tělesné cvičení mělo plnit čtyři funkce: zdravotní, výchovnou, estetickou a brannou. Dále se Sokolové věnovali vzdělávání a kultuře, podíleli se na společenském životě. Tvorba programu byla v rukou Miroslava Tyrše. Spoluzakladatel Jindřich Fügner spravoval ekonomickou stránku provozu, dále se zabýval společenským prostředím, ve kterém Sokolové působili. Zejména Tyrš rozvíjel myšlenku svobody, národního uvědomění a demokracie. Sokolu se podařilo reflektovat aktuální dění. Po desetiletích absolutismu se uvolňovalo napětí, Češi formulovali smělejší národně-politické požadavky (Žižka, 2005, s. 4–5).

V tomto smyslu byl zakládán spolek, který měl vybudovat silný český národ, národní vojsko. Sokol vznikl jako protiváha německých tělovýchovných organizací. Tyrš a Fügner se zasadili o to, že na založení spolku participovala umělecká scéna. Se Sokolem spolupracovali politici i spisovatelé. Soukromé tělovýchovné organizace existovaly od čtyřicátých let 19. století, teprve díky Sokolu se tělesná výchova stala součástí národního emancipačního proudu. Cvičení mělo zušlechťovat ducha, posilovat mravnost. Sokol cílil na všechny složky českého národa. Důraz na rovnoprávnost a blízkost členů byl nedílnou součástí spolkové kultury. Sokolové si byli bratry a tykali si. Nutno dodat, že ženy mohly v jednotách cvičit až od roku 1869. Církev a lékaři dlouho namítali, že tělesná výchova není pro ženy vhodná, poněvadž narušuje jejich biologické funkce (Žižka, 2005, s. 6–7).

Zdaleka ne všichni Sokolové byli cvičenci. Bylo tedy zřejmé, že část členů oceňovala zájem o společenské dění a podporu politického uvědomění. Nikoliv náhodou se Sokolové v šedesátých letech zapojili do protivládních demonstrací. Z kulturních akcí se účastnili založení Národního divadla. Viditelnými projevy vlastenectví byly prapory, písně, výlety a projevy. Jednotící národní aspekt byl nepřehlédnutelný (Žižka, 2005, s. 8–9). Na druhé straně není pravdou, že by Sokolové vystupovali vždy protivládně. Během války s Pruskem Tyrš nabídl dobrovolnický sbor Sokola. Rakouské úřady nabídku odmítly. Zřejmě z obavy, aby Sokolové nepřešli k vojskům nepřítele (Kössl, Krátký, Marek, 1986, s. 26).

2.3.1.2 Organizační struktura

Pro naplnění sokolského programu byl nutný jistý stupeň formalismu a pravidla. Ve stanovách České obce sokolské (dále jako ČOS) bylo uvedeno, že se jedná o dobrovolný demokratický spolek. Organizační struktura byla třístupňová. Základní jednotkou byly místní tělovýchovné jednoty, které se věnovaly sportovní, kulturní a společenské práci. Každá jednota měla valnou hromadu, výbor jednoty, předsednictvo výboru, kontrolní a smírčí komisi. Krajské sdružení jednot se nazývalo sokolskou župou. Župa, jež utvářela odbory, sbory a komise, fungovala jako spojovací článek mezi jednotami a ústředními orgány ČOS. Nejvyšší instancí byly sjezdy, jejichž usnesení byla závazná pro celou členskou základnu a organizační jednotky. Na sjezdech se volil výbor ČOS, reprezentovaný starostou a předsednictvem. Výbor ČOS řídil organizaci v období mezi sjezdy. Jeho rozhodnutí byla závazná pro celou organizační

strukturu. Hlavním úkolem výboru bylo řízení práce v župách a svolávání sjezdů. Je pozoruhodné, že ve struktuře Sokola nedošlo dodnes k zásadním změnám (Žižka, 2005, s. 44–45).

V roce 1862 vzniklo prvních dvanáct tělocvičných jednot, brzy přibývaly další. V roce 1868 měl Sokol šedesát jednot, do roku 1884 se jejich počet téměř zdvojnásobil. V březnu 1889 se spojilo všechno české sokolstvo (dohromady čtyřicet žup), o tři roky později vznikla sloučením pěti žup Moravskoslezská obec sokolská. K propojení české a moravské větve Sokola došlo v roce 1904, ustálil se název Česká obec sokolská (Žižka, 2005, s. 9–11). Od počátku války byl Sokol pod kontrolou. V listopadu 1915 byla ČOS rozpuštěna kvůli dezerci Sokolů k vojskům nepřítele. Aktivita v jednotách skomírala, ke konci války se však připravovalo obnovení ČOS (Kössl, Krátký, Marek, 1986, s. 70).

2.3.1.3 Rozvoj osvětové činnosti

Sokolové usilovali o to, aby se v jednotách skutečně kulturně žilo. Akce měly probíhat s ohledem na místní podmínky, spolek se nevyhýbal spolupráci s dalšími národními organizacemi. Mezi tradiční společenské události patřily tzv. Šibřinky. První ročník se uskutečnil roku 1865 na Žofině. Veřejný zájem vzbuzovaly rovněž všesokolské slety, během nichž docházelo k manifestování českého vlastenectví. Tradice sletů započala roku 1882, kdy se na Střeleckém ostrově v Praze oslavovalo výročí dvaceti let od založení spolku. S rostoucí popularitou Sokola sílila ostražitost rakouských úřadů. Sokolové, byť se otevřeně nehlásili k žádné politické straně, představovali politický element, který podporoval český nacionalismus. Proto musel Sokol před každým sletem vyjednávat s magistrátem, policejním ředitelstvem, místodržitelstvím a dalšími státními orgány. Do rozpadu Rakousko-Uherska se uskutečnilo šest sletů. I v dalších letech je Sokolové dokázali propojit s významnými událostmi společenského života. Druhý slet se konal při příležitosti Jubilejní výstavy zemské, třetí ročník se uskutečnil během Národopisné výstavy československé. Všesokolské slety a Šibřinky patří k českému společenskému životu dodnes (Žižka, 2005, s. 34–39).

Systematický zájem o vzdělávání a výchovu podnítilo vydávání sokolského časopisu Borec. Jeho prostřednictvím chtěl Sokol pečovat o specifickou českou povahu. Češi měli být

nebojácní, odolní a sebevědomí. Nejprve se objevil požadavek omezit lidové zábavy. Během prvního sjezdu ČOS v roce 1895 se specifikovaly další kroky, byla přijata Svatováclavská rezoluce. Sokolové byli pověřeni šířením tělesného cvičení a příkladným plněním povinnosti, aby se Čechům stali mravním vzorem. Rezoluce stanovila nový vzdělávací program Sokolů, znamenala jasné rozhodnutí k osvětové činnosti. Začalo se s budováním knihoven, pořádaly se přednášky, Sokolové se seznamovali s trendy veřejného a kulturního dění. Sokolstvo jako národní vojsko mělo mobilizovat skrze přednáškovou činnost a šíření knih. Po sjezdu ČOS vznikl oficiální časopis Sokol (Pokorný, 2003, s. 41–46).

Na přelomu let 1895/1896 vznikl první vzdělávací odbor. Činnost zahájil budováním knihoven. Zpočátku převažovala odborná tělocvičná literatura, mezi čtenáře patřili cvičenci a funkcionáři. Posléze se prosadila myšlenka, že knihovna musí oslovit širší okruh čtenářů. Fondy byly rozšířeny o kvalitní zábavnou literaturu. Vzdělávací odbor vybízel k budování čítáren, nezapomínalo se ani na funkční gramotnost. Druhým úkolem byla přednášková činnost. Přednášky se měly konat na vhodných místech, hlavně ve školách a tělocvičnách. Při hledání řečníků se Sokolům podařilo navázat spolupráci s místními učiteli. Mezi náměty přednášek patřilo sokolského hnutí, aktuální společenské dění, ženská problematika, historie, zdravotní věda a národohospodářství. Klíčová byla srozumitelnost výkladu a vyhýbání se politice (Pokorný, 2003, s. 47–51).

Počet knihoven a přednášek rostl, přesto sokolští funkcionáři nebyli spokojeni. Pomocí vzdělávání chtěli vyburcovat český národ k jednotnému boji za svobodu. Prokazatelné výsledky ale chyběly. Roku 1898 se uskutečnil druhý sjezd ČOS. Vzdělávací odbory byly postaveny na roveň s cvičitelskými sbory. Osvětové činnosti a cvičení měla být věnována stejná pozornost. Všechny župy a jednoty byly pověřeny zakládáním vzdělávacích odborů. Ústřední vzdělávací odbor ČOS stanovil témata přednášek a metodiku. Vzdělávací odbory jednot dostávaly z ústředí instrukce. Župy měly v případě potřeby místním jednotám vypomoci. První sjezd vzdělávacích odborů se uskutečnil roku 1900. Jednoty byly vyzvány k odebrání sokolského tisku, distribuci knih, pořádání vycházek, přednášek a diskusí (Pokorný, 2003, s. 51–55).

2.3.2 Dělnické tělocvičné jednoty

2.3.2.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti

Tělovýchovné hnutí se v českých zemích rozmáhalo od roku 1862, kdy byla založena první sokolská jednota. Brzy se v Sokole objevily skupiny cvičenců, jejichž názory byly se spolkovým programem neslučitelné. Český nacionalismus nedokázal překlenout významné sociální rozdíly, zejména stranické preference a náboženské vyznání. Jako první byli ze sokolských jednot vylučováni dělníci, kteří se hlásili k programu Sociální demokracie (Jiránek, Lenderová, 2009, s. 382). Nově vznikající dělnické organizace propagovaly myšlenky mezinárodního sociálně-demokratického hnutí. Tímto krokem se vyčlenily z národně emancipačního proudu. Inspirace sokolskou organizací byla ovšem nesporná. Dělníci cvičili podle Tyršovy tělocvičné soustavy. Současně si byli vědomi politického významu všesokolských sletů. Po vzoru Sokola se na rok 1915 připravovala všedělnická olympiáda, během níž by bylo možné prezentovat stranický program (Kössl, Štumbauer, Waic, 2008, s. 111–112).

2.3.2.2 Organizační struktura

Od roku 1897 vznikaly první Dělnické tělocvičné jednoty (dále DTJ), které se o šest let později spojily ve Svazu DTJ. Na počátku sdružoval Svaz 31 jednot s 1 500 členy (Trnka, 1936, s. 31). V roce 1906 se jednalo o 89 jednot, roku 1907 stoupl jejich počet na 107, o rok později na 302 jednot (Kössl, Štumbauer, Waic, 2008, s. 111). Do vypuknutí první světové války se členská základna rozrostla na 543 jednot, které čítaly na 34 000 příslušníků (Trnka, 1936, s. 31).

2.3.2.3 Rozvoj osvětové činnosti

Vzdělávací aktivity byly ovlivněny myšlenkami socialistického hnutí. Mezi hlavní formy působení patřily přednášky, společné vycházky, rozhovory a divadlo. Kromě toho vznikaly knihovny, po vzoru Sokolů byly zakládány divadelní, hudební a pěvecké soubory. K obohacení spolkových aktivit došlo po roce 1918, kdy se vzdělávací činnost rozšířila o proslovy, dorostové besídky a divadelní představení pro děti (Trnka, 1936, s. 31).

Rozvoj osvětové práce dokumentují údaje z let 1903 a 1913. Na počátku století zorganizoval Svaz DTJ 82 přednášek, v knihovnách bylo 2 077 svazků knih. O deset let později se uskutečnilo 1 556 přednášek a 4 578 rozhovorů, v knihovnách se nacházelo 22 974 výtisků. Mimo to bylo v jednotách založeno 50 hudebních kroužků a 117 divadelních odborů, které odehrály přes 1 400 představení (Trnka, 1936, s. 31–32). Počátky DTJ byly často skromné. Dobové materiály ilustrují proměnu žižkovské DTJ mezi lety 1898 a 1938. K plnému rozvoji činnosti došlo až v poválečném období. „*Porovnejme naši 1 000 svazků vybavenou knihovnu s 20–30 knihami, které čítala knihovna dříve. Porovnejme výchovnou činnost dřívější, kdy o socialismu mluvili naši zakladatelé tiše za zavřenými dveřmi, s dobou nynější (...)* Porovnejme doby, kdy návštěva divadla byla dělníkem považována za přepych, vyhrazený pouze majetným vrstvám ...“ (40 let trvání dělnické tělocvičné jednoty, 1938, s. 5).

2.3.3 Orel

2.3.3.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti

Hlavní teze orelského proudu shrnovalo heslo: *V srdci víru, v paži sílu, v mysli vlast!* Druhý a třetí bod by odpovídaly rovněž sokolskému programu. Sokol ovšem vyzýval k boji za národní emancipaci, čímž nepřímě projevoval nesouhlas se stávajícím politickým zřízením. Rozdíl mezi Sokolem a Orlem spočíval v tom, že Orel podporoval rakousko-uherský stát, jehož existence byla provázána s katolickou církví (Limpouch, 1933, s. 14). Sokolové se prezentovali jako národní vojsko. Podobně Orli byli ochotni obhajovat svůj program fyzickými silami. V jejich případě však byla určující katolická víra. „*Členové Orla krácejí nejen směle v církevních průvodech, ale jsou i ochotni svým tělem a krví chránit katolické chrámy*“ (Opatrný, 1933, s. 8).

Kulturní a náboženská výchova byla v Orlu nadřazena tělesnému cvičení. Organizace chtěla vychovávat křesťany, kteří by vynikali zbožností, statečností, obětavostí, bratrstvím a sebeovládáním (Filip, 1923, s. 11-13). Zájem o lidské tělo na přelomu století ovšem sílil. Na tento trend musela tradičně konzervativní katolická církev reagovat., nabídla vlastní představu tělesna. Orlu se podařilo propojit zdánlivě neslučitelné elementy, fyzické cvičení a katolické vyznání. Orelské pojetí prezentovalo tělovýchovu jako mravnou a rozumnou činnost, pokud je náležitě vedena. Člověk byl nabádán k tomu, aby pečoval o duši i tělo,

poněvadž obě složky jsou propojeny. Skrze tělovýchovu se cvičenci připravovali na okamžik vzkříšení, kdy se se svým tělem znovu shledají (Opatrný, 1933, s. 8–9).

2.3.3.2 Organizační struktura

Na základě papežovy výzvy z roku 1891 vznikaly v Evropě křesťanské organizace, které se angažovaly v politické, kulturní a obecně vzdělávací oblasti. České tělovýchovné organizace zaujaly k náboženství rozporuplný vztah. Sokolové považovali náboženské vyznání za soukromou záležitost, pokud nezasahovalo do vnitřního chodu spolku. DTJ se stavěly k podobným tématům odmítavě. Ke konci devatenáctého století eskalovaly v Sokolu neshody s příslušníky katolické církve, kteří nesdíleli myšlenku českého národnostního boje. Katolické odborové a vzdělávací spolky začaly roku 1896 zakládat vlastní tělovýchovné odbory (Kössl, Štumbauer, Waic, 2008, s. 112).

Zpočátku se katolická tělovýchova rozvíjela hlavně na Moravě. Ke konci prvního desetiletí 20. století se významněji prosadila v Čechách, a to v Praze a na Královéhradecku. První tělocvičný odbor vznikl při Jednotě katolických tovaryšů v Praze, následovala Líšeň u Brna. K sjednocení katolických tělocvičných odborů došlo roku 1908 při příležitosti křesťansko-sociálního sjezdu v Kroměříži. O rok později bylo po vzoru bratrské slovinské organizace přijato pojmenování hnutí, dalším rokem byly schváleny stanovy, začal vycházet časopis Orel. Orlové udržovali kontakty se zahraničními spřátelenými organizacemi v Jugoslávii, Francii nebo Belgii (Slavotínek, 2001, s. 9).

Roku 1909 spravovali Orli 36 odborů, o pět let později čítala organizace 249 odborů s 12 068 členy, což je asi šestkrát méně než u Sokola (Československý Orel, 1933, s. 16, 19). Po první světové válce došlo k proměně organizační struktury. Tělocvičné odbory byly přejmenovány na jednoty. Vyšší organizační linii tvořily okrsky jako volná sdružení několika jednot a autonomnější župy, které rozlohou odpovídaly dnešním krajům. Nejvyšším orgánem byla ústřední rada (Slavotínek, 2001, s. 9).

2.3.3.3 Rozvoj osvětové činnosti

Rozvoj osvětových aktivit dokumentuje velice málo pramenů. Objevují se práce obecného charakteru, statistické přehledy jsou v podstatě nedohledatelné. Činnost Orla se skládala z náboženské, vzdělávací, vlastenecké a tělocvičné složky. V oblasti vzdělávání se doporučovala samostatná četba knih a návštěva přednášek. Orli měli sledovat aktuální společenské dění v katolických časopisech, orientovat se v náboženské problematice, aby byli vždy schopni pohotově reagovat na otázky týkající se víry a katolické církve. Ceněno bylo sebevzdělávání, samostatné vyhledávání osvětových akcí a debaty, které tříbily řečnické dovednosti (Filip, 1923, s. 17-19).

2.4 Osvětová činnost národních jednot

2.4.1 Cíle a zaměření osvětové činnosti

Spolková činnost se rozvíjela především ve městech, která nabízela široké spektrum kulturních akcí, koncentrovaly se zde finanční prostředky, potřebná infrastruktura a lidovými pracovníci. V pohraničí byla situace složitější. Málomocný osvětový pracovník byl ochoten působit v odlehlých krajích, kde národnostní spory s Němci nabývaly na intenzitě. Českých škol byla menšina, Němci ovládali pozice ve státní správě, úspěšnější byli rovněž po stránce hospodářské (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 7). Úkolem národních jednot bylo „... *pracovati k národnímu, duševnímu i hmotnému povznesení českého lidu ...*“, přičemž ani jedna ze složek neměla být opomenuta (Hubka, 1904, s. 18).

Podpora hospodářské činnosti se projevila v zakládání peněžních ústavů, odborných korporací atp. NJ se měly zasadit o to, aby Češi neukládali prostředky v bankách a investovali je do nákupu realit a podnikání (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 15). Hospodářská závislost na Němcích byla propojována s národnostním útlakem. Situaci ilustruje zpráva o činnosti NJ slezské: „*Větší polovina veškeré půdy byla v rukou německých velkostatkářů, kteří v ohledu národním vykonávali mocný a nám nepříznivý vliv i v obcích českých (...) Všecek průmysl i obchod byl v rukou německých (...) Nutili české dělníky, aby posílali děti do škol německých, aby při volbách do obcí, na zemský sněm a radu říšskou volili kandidáty německé atd. Běda tomu, kdo by se byl odvážil ne odporovati, nýbrž třeba jen slovy projevit svůj nesouhlas.*

Výpověď z práce následovala okamžitě“ (Národní jednota slezská v Praze, 1927, s. 1). Osvěta se tedy nevyhýbala ani politickým tématům. Češi byli v pohraničí vybízeni k aktivnímu zapojení do voleb nebo sčítání lidu.

2.4.2 Organizační struktura

Organizace NJ měla třístupňovou strukturu. Na místní bázi působily odbory, které se slučovaly v okresní sbory. Nejvyšším orgánem byl ústřední výbor, jemuž příslušely rozhodovací pravomoci, včetně distribuce finančních prostředků. Peníze vybrané v místních odborech byly předávány na ústředí, kde byly přerozděleny jednotlivým sborům. Jejich užití v okresech podléhalo schválení výboru. Jen v ojedinělých případech mohly sbory požádat o dodatečné schválení výdajů. Síť okresních sborů začala vznikat roku 1897, jejich funkčnost se měla teprve osvědčit. Zřejmě z tohoto důvodu jim byla na konci devatenáctého století vyhrazena poradní funkce, těžištěm dění zůstávaly místní odbory (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 8, 14).

Okresní sbory vznikaly na schůzi místních odborů. Setkání svolával zástupce ústředního výboru, působící v okrese jako referent. Na prvním zasedání byl zvolen předseda a jednatel sboru. Pověřené osoby měly pocházet z nejaktivnějšího místního odboru. Okresní sbory se zaměřovaly na následující úkoly. Sledovaly národnostní poměry v obcích, organizaci české spolkové činnosti včetně účasti, národní uvědomění, počet českých dětí, které jsou školou povinné, počet předškolních dětí, počet smíšených manželství, jak jsou vychovávány děti z těchto svazků, které časopisy a komu posílat, jaké knihy obstarat, zda je nutné založit knihovnu, kdo by mohl být knihovníkem, jak moc Češi čtou, chodí do knihovny a do divadla, kdo zasedá ve školní radě a zastupitelstvu obce, spektrum politických stran, soužití Čechů s Němci, zda by se měla v místě zřídit škola, jací úředníci působí v okresních, zemských a státních úřadech, jaký postoj zaujímají vůči češtině, v jakých jazycích jsou psány úřední nápisy, jaké kroky se podnikly k obhajobě českých jazykových práv nebo jak se chovají Češi mezi sebou, o co se přou a jak neshodám předcházet (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 3–4).

NJ si všímaly také hospodářských poměrů. Zajímaly se o majetkové poměry v obci, kolik Čechů vlastní domy, které závody patří Čechům a Němcům, počet českých řemeslníků a živnostníků včetně toho, jak je v práci podporovat. Dále se sledovalo, která řemesla jsou

v obci vykonávána, čím se živí ostatní Češi, jaké jsou jejich platy a hmotné zajištění, kdo má v rukou obchod, kolik stojí obecní pozemky a domy, které z nich jsou na prodej, k pronájmu nebo zadlužené, jak podpořit majetkové poměry Čechů, aby byli nezávislí, nebo kde by se dal založit odbor NJ. Všechny informace se shromažďovaly na obecní úrovni. Následně byly zaneseny do sborové knihy a zástupci obecních odborů je na schůzi sboru tlumočili okresnímu referentovi (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 5–6). „*Hlavní zásadou práce však jest, že všechno, co Sbor koná, musí býti důvěrné, co vyjednal, musí býti zachováno v tajnosti, co podniká, nesmí do veřejnosti. Celá akce Sborů musí býti důvěrná, tichá, aby nesla ovoce ...*“ (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 6).

Okresní sbory se dále dělily na organizace působící v tzv. zněmčených oblastech, na pomezí a v českém území. Každý z uvedených typů měl specifické úkoly (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 3). Za člena sboru byl považován zástupce každého odboru a další osoby, které k tomu zplnomocnil sbor nebo Ústřední výbor. Sbory s převahou německého etnika měly sledovat národní a hospodářský rozvoj své obce a okolí, podporovat vznik českých veřejných škol, sledovat národnostní poměry ve svěřené lokalitě, nabádat Čechy, aby se zapojili do národního hnutí, shánět knihy a časopisy. Získané poznatky předávali předsednictvu sboru. Předseda sboru svolával schůze, rozděloval práci, kontroloval, zda jsou plněny závazky sboru, dbal na to, aby byly dodržovány stanovy jednoty a řád sboru, podněcoval nečinné odbory k práci. Po každém setkání odeslal ústřednímu výboru zprávu o činnosti sboru. Jednatel sboru vypomáhal předsedovi s agendou, mohl jej zastupovat. Jeho hlavním úkolem byla správa knih. Jednalo se o seznam členů neboli důvěrníků, knihu pohybu půdy, statistiku osob, obchodníků a živnostníků, knihy evidující uzavřená smíšená manželství a národnostní mapku (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 6–8).

Povinnosti členů, předsedy a jednatele sboru na jazykovém pomezí byly obdobné jako v německých oblastech. Sbory měly provádět vlastní sčítání lidu, vytvořit národnostní mapku okresu, udržovat kontakty s Čechy ve zněmčených oblastech, pořádat pro ně schůzky, přednášky, divadelní představení a zábavy, dodávat obcím politický a zábavný tisk, sledovat vývoj školství, zda by se dala v obcích zbudovat česká škola a za jakých podmínek, monitorovat majetkové poměry obcí. Dále bylo uvedeno, že „... *zvláště musí každý člen jako jednotlivec dbáti přesně o svou obec a příkázané obce sousední. Všechny otázky ku každé*

schůzi musí náležitě si zodpovědětí (...) Vede si denník, poznámky o pohybu obyvatelstva, půdy, peněz, obchodu, průmyslu ...“ (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 13). České okresní sbory měly morálně a hmotně podporovat české menšiny na jazykovém pomezí a v oblastech s převahou německé národnosti. Dalším úkolem bylo zakládání nových odborů a výpomoc při plnění úkolů (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 13).

2.4.3 Rozvoj osvětové činnosti

NJ se snažily překračovat hranice svého regionu. Výjimečná příležitost k navázání kontaktů mezi Prahou a venkovem se naskytla roku 1891, kdy se uskutečnila Jubilejní výstava zemská, nebo o čtyři roky později, při Národopisné výstavě československé. NJ pošumavská tehdy vyslala na Jubilejní výstavu 1 116 dětí ze 107 smíšených obcí, v roce 1895 navštívilo na náklady jednoty Národopisnou výstavu 1 669 dětí (Hubka, 1904, s. 89). Na nezbytnost kontaktu mezi velkými městy a periferiemi bylo upomínáno vícekrát. Nešlo jen o jednostranné předávání zkušeností z kulturního centra venkovským oblastem. Chybělo hlubší propojení mezi kraji. Ve svých stanovách z roku 1910 na to upozornili zástupci NJ slezské v Praze. Česká společnost, zejména Pražané, se měli seznámit s nejdůležitějšími reáliemi regionu. Podporovaly se vzájemné výpravy a turistika. NJ chtěla do Slezska přilákat české rolníky, dělníky, nesměli chybět ani zástupci inteligence. Bylo potřeba zakládat města, centra obchodu, průmyslu a kulturního života české společnosti (Národní jednota slezská v Praze, 1927, s. 10).

Roku 1904 existovalo 1 097 činných spolků NJ s 98 900 členy. Nejmhutnější byla NJ severočeská s více než pěti sty odbory a 60 000 členů. Následovala NJ pošumavská s 30 000 členy ve 420 odborech, NJ pro jihozápadní Moravu měla 5 050 členů, NJ pro východní Moravu 3 200 členů, nejmenší Československá jednota čítala 650 členů v šesti odborech. Německé výbojné spolky měly v porovnání s Čechy početní převahu. Roku 1904 měli Němci 1 778 odborů se 145 000 členy, což bylo o třetinu více než u českých organizací (Hubka, 1904, s. 57).

Následující data ilustrující rozvoj osvětové činnosti. V NJ severočeské se v letech 1902/1903 uskutečnilo 103 přednášek vzdělávacího a hospodářského zaměření, 82 zábav a 63 divadelních představení. Severočeši spravovali 53 knihoven s 8 409 knihami.

Z 14 314 českých dětí mohlo s pomocí NJ severočeské a Ústřední matice školské navštěvovat českou školu 8 115 žáků (Štumpf, 1903, s. 9–10). NJ pošumavská uspořádala v letech 1913/1914 celkem 752 přednášek a 178 divadelních představení. Od ústředního výboru získala 47 knihoven s více jak 4 500 svazků knih (Vondráček, 1934, s. 308). NJ pro východní Moravu uspořádala roku 1913 celkem 2 136 přednášek, ve více jak 350 knihovnách bylo 103 848 knih. NJ pro jihozápadní Moravu zorganizovala téhož roku 1 078 přednášek, v knihovnách nabízela 77 660 knih (Trnka, 1936, s. 38–39).

NJ nejčastěji spolupracovaly s Ústřední maticí školskou, se Sokoly, DTJ, DA, se čtenářskými a ochotnickými soubory. Nevraživost mezi Čechy a Němci přetrvávala i v poválečném Československu, kdy vznikl systém národního školství a síť obecních knihoven. Němci byli vyzýváni, aby podpořili legitimitu státu. Příkladem byla veřejná shromáždění připomínající události 28. října nebo oslavy narozenin prezidenta TGM (Polánek, 1936, s. 9, 15).

3 Analýza lidovýchovné spolkové činnosti v českých zemích v letech 1848–1914

Třetí kapitola se zabývá sedmi oblastmi, které považují za charakteristické znaky lidovýchovy v českých zemích v letech 1848–1914. Prvním bodem je význam dalšího vzdělávání: motivace účastníků k participaci a cíle, které s kulturním působením spojily dílčí skupiny. Druhý oddíl se zabývá společenskou úlohou osvětových těles. Spolkové programy reflektovaly vývoj veřejného života, pořádané aktivity zpětně ovlivňovaly společenské dění. Třetí subkapitola pojednává o rozvoji osvětových organizací. Zajímala jsem se o kvantitativní i kvalitativní ukazatele. Postihla jsem rovněž budování organizační struktury spolků a sjednocovací proces. S centralizací práce úzce souvisí vztah mezi tradičními a novými uskupeními. V rámci české společnosti docházelo k dvěma protichůdným procesům. Na jedné straně pozorujeme profilaci a specializaci osvětových linií, na přelomu století současně kulminoval sjednocovací proces. V pátém a šestém oddíle je problematizována otázka polických zájmů a národnostního napětí mezi Čechy a Němci. Poslední bod zasazuje českou lidovýchovu do mezinárodního kontextu. Postihuje hlavní paralely a oblasti, ve kterých osvětoví pracovníci hledali inspiraci.

3.1 Význam dalšího vzdělávání

Česká společnost prošla v letech 1848–1914 zásadním přerodem. Zanikl feudální systém, rozmáhala se industrializace, urbanizace a všeobecná modernizace. Ke konci století se stupňovalo nacionální napětí. Vzdělávání skýtalo příležitost k sociálnímu vzestupu, vyrovnání podřízeného postavení vůči Němcům. Nově nabytá občanská práva umožnila nižším a středním vrstvám aktivně volit. Příslušníci inteligence sledovali proletarizaci elektorátu s obavami. Pokud měla dělnická třída přijmout odpovědnost za ovlivňování veřejného dění, musela se vzdělávat a kultivovat. Vzdělávání mohlo být využito k politické manipulaci, jiné zájmové skupiny si od něj slibovaly pokles vlivu katolické církve. Dělnické a ženské hnutí spojovaly všeobecné vzdělávání s emancipačním procesem (Pokorný, 2003, s. 7).

Dospělí jedinci přistupovali k dalšímu vzdělávání na základě svých dosavadních zkušeností ze školních let. Vzdělávací systém devatenáctého století podléhal řadě omezení. Významným činitelem byla katolická církev, školství bylo pod státním dohledem. Mnozí Češi byli nuceni posílat děti do německých škol, protože české obecní školy nebyly v národnostně smíšených oblastech samozřejmostí (Hlavačka, 2004, s. 89). Druhá polovina století přinesla první pozitivní změny: ubývalo vnějších zásahů, zlepšily se materiální podmínky obecního školství, za podpory spolků vznikaly české školy v národnostně smíšených krajích. Z prohlášení Josefa Černého z roku 1907 je však zřejmé, že problémy přetrvávaly: „*Školství nutno odstátnit, zcentralizovat, odbyrokratizovat, pozemštit, odcírkevnit*“ (Pokorný, 2003, s. 95).

V obecné rovině lze konstatovat, že si lidová výchova vydobyla v českých zemích silné postavení. Další vzdělávání nabízelo alternativu školského systému. Osvěta měla mnoho podob, nabízela poučení i zábavu. Lidé svobodně volili, jaké organizaci a jakým aktivitám věnují svůj čas. Pomineme-li periodický tisk, nebyly spolky vystaveny konkurenci masových médií. K účasti na osvětové činnosti vedlo vědomí, že vzdělávání přináší radost a užitek. Komplikovanější byla motivace lidových vrstev, které měly mizivé základy vzdělání. Jejich specifickou situaci dokázaly reflektovat učitelské spolky, které začaly na přelomu století vydávat lidové kalendáře. Účelem kalendářů bylo povznášet charakter a intelekt obyčejného českého čtenáře, nabízely kvalitní literaturu přístupnou formou. Plnily výchovnou a vzdělávací funkci, ocenila je odborná kritika. Ačkoliv vycházely konkurenční katolické kalendáře, tradice lidových kalendářů *Havlíček* a *Borovský* přetrvala do roku 1931 (Pokorný, 2003, s. 85, 90–91).

Obsah a forma osvětového působení se lišily podle charakteristik cílové skupiny. Vzdělávací instituce politických frakcí prosazovaly stranický program, profesní sdružení hájila stavovské cíle. Specifickou kategorií bylo dělnické hnutí, které utvořilo nadnárodní zájmovou komunitu. Existovaly další skupiny, jejichž program měl mezinárodní platnost. Na rozdíl od dělníků jej však spojily s vybranou národností nebo státní příslušností. Kupříkladu katolické vzdělávací spolky vycházely z křesťanských ideálů. Jejich postavení v Rakousko-Uhersku však ovlivňovala skutečnost, že panovník byl příslušníkem katolické, státem preferované církve. Rakousko-uherská katolíci proto zůstali loajální k orgánům státní moci. Potřeby českého dělnictva zpočátku reflektovala Sociální demokracie, která se zapojila

do mezinárodního hnutí. Tím pádem stála vně národně emancipačního proudu. Teprve národní socialisté propojili dělnický program s českými národními požadavky (Škoda, 1991, s. 44). Podobně ženské hnutí mělo univerzální cíle. V českých zemích se ženská otázka prolínala s vlasteneckým cítěním. Českým specifikem zůstává, že myšlenku ženské emancipace prosazovali vlivní muži: V. Náprstek, TGM nebo bratři Grégorové (Bahenská, 2005, s. 58).

3.2 Společenská úloha osvětových spolků

Funkční spolky utvářely specifické společenské klima. Jejich prostřednictvím realizovali jednotlivci individuální potřeby a zájmy, vyjadřovali své názory a postoje. Osvěta umožňovala lepší orientaci v aktuálním veřejném dění, utvářela pocit odpovědnosti za potřeby celku (Pokorný, 2003, s. 8–9). Skrze spolkové struktury se lidé zapojovali do lokálního společenství podobně smýšlejících lidí. S rozvojem nadřazených organizačních jednotek docházelo k propojování místních komunit. Některá uskupení spontánně zanikla, jiná se mohutně rozvíjela. Mnohé organizace se těšily značné popularitě, členství v nich bylo pokládáno za prestižní záležitost. Významné osobnosti figurovaly mezi zakládajícími a čestnými členy, objevovaly se ve výborech. AKD reprezentovala Karolina Světlá a Eliška Krásnohorská, v Sokole byla aktivní Renáta Tyršová, činnost Vesny propagoval Leoš Janáček, působnost DA pozitivně ovlivnila angažovanost TGM. Zvučná jména měla pozitivní dopad na přijímání společenství ze strany veřejnosti i státních orgánů. Spolupráce s umělci a politiky příznivě ovlivňovala rozvoj spolkové činnosti, zapojení veřejnosti a výši dotací (Lenderová, Macková, 2009, s. 326–327).

Spolková základna měla rovněž klíčový význam pro šíření tištěného slova mezi prostým lidem. Většina osvětových organizací, včetně těch nejvýznamnějších, jakými byl Sokol, DA, Vesna nebo NJ, zakládala vlastní knihovny, vydávala časopisy⁴. Zájem o knihy kontinuálně rostl. Kvantitativní nárůst knihoven, knih a čtenářů ovšem nelze směřovat s hodnotou četby.

4 Spolkové tiskoviny měly ideologický význam, poněvadž přinášely programová prohlášení a projevy. Opomenout nelze ani funkci organizační, propojovaly organizační jednotky (Kössl, Krátký, Marek, 1986, s. 26).

Nižší sociální vrstvy, převážně dělnictvo, dlouho upřednostňovalo nenáročnou literaturu: milostné, dobrodružné a krvavé romány. Bylo nutné zohlednit kvalitu přístupné četby a funkční gramotnost čtenářů. Díky setrvalé osvětové práci se mezi oblíbené autory zařadili představitelé české tvorby: A. Jirásek, J. Vrchlický nebo S. Čech (Lenderová, 2009, s. 337–338).

3.3 Rozvoj spolkové činnosti a centralizační tendence

Český spolkový život se díky liberálnější legislativě druhé poloviny 19. století mohutně rozvíjel. Na počátku sedmdesátých let bylo v Českém království registrováno 3 367 spolků, z toho 749 zábavních, 655 pěveckých, 585 hospodářských, 360 čtenářských, 193 vzdělávacích, 182 učitelských, 149 okrašlovacích, 137 hudebních, 112 hasičských, 7 uměleckých atd. Jen do roku 1888 se celkový počet kulturních organizací téměř ztrojnásobil na 10 547 (Jírový, 2005, s. 57).

Kvantitativní nárůst nelze automaticky propojovat s kvalitou osvětové práce. Mnohé aktivity probíhaly duplicitně a nekoordinovaně v rámci několika organizací. Velice kriticky zhodnotil stav spolkové činnosti na počátku dvacátého století Antonín Hubka: *„Máme tisíce předsedů a jednatelů, naše města i vesnice hemží se spolky nejrůznějších tendencí a jmen. Proti neúčinnému spolkaření, které se u nás rozmohlo jak zhoubná nemoc, mělo by se energicky vystoupiti. Kdybychom měli méně spolků, bylo by méně spolkových nesvárů (...) ale snad by bylo více práce, zvláště když by se podařilo na místo těch zbytečných společků rozšířiti spolky s ústřední správou, v nichž vždy je možná lepší kontrola činnosti“* (Hubka, 1904, s. 22). Osvětoví pracovníci, kteří českou národní společnost vybízeli k jednotnému postupu, považovali zakládání nových politických stran a lidových organizací za kontraproduktivní. Osvětu a veškeré emancipační hnutí chtěli koordinovat z jednoho centra. Jedině tak se mohla v habsburské monarchii prosadit myšlenka národní jednoty (Urban, 1982, s. 474).

Zpočátku se spolková činnost soustředila v zemských centrech, hlavně v Praze. Nacházela se zde univerzita, Akademie věd a umění nebo Maticе česká. V porovnání s Moravou byla v Čechách organizovaná inteligence, osvěta mohla cílit na lidové vrstvy. Na Moravě se kulturní a politické centrum teprve utvářelo (Jírový, 2005, s. 64–65). Některým

společenstvím, například Sokolu a SO, se podařilo svou organizační strukturou obsáhnout všechny české země. Jiné spolky, podobně jako AKD, podnítily vznik řady společenství, veškeré dění však koncentrovaly na jednom místě. Ve druhé polovině století se spolková infrastruktura rozšířila do menších měst a na venkov. Kromě lokálních uskupení se objevily vyšší stupně organizovanosti. Místní spolky se sdružovaly na okresní úrovni, následovaly celozemské jednoty a svazy. Členství v okresních a zemských společenstvích bylo zpravidla dobrovolné. Jelikož těmto orgánům náležela poradní, kontrolní a koordinační funkce, nesnižovala jejich existence význam místních spolků (Lenderová, Macková, 2009, s. 320).

Modelovým příkladem je třístupňová organizace Sokola. Linie žup vytvořila mezičlánek mezi místními jednotami a ústředními orgány. Podobně NJ zakládaly od roku 1897 síť okresních sborů, které shromažďovaly informace z místních odborů, aby je zprostředkovaly ústřednímu výboru. Přes okresní sbory byly následně rozesílány instrukce a finanční prostředky. Jádrem osvětového působení zůstávala místní uskupení. Vyšší organizační linie byla koordinačním a poradním orgánem, rozhodovací a plánovací funkce náležela ústředí (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 14).

Centralizace osvětové práce mohla mít více podob. Jednou z nich bylo navazování kontaktů uvnitř lidovévých proudů. Divadelní, pěvecké, učitelské, sokolské, hasičské nebo dělnické spolky pořádaly setkání a sjezdy⁵, kde se soubory z různých regionů seznamovaly s prací kolegů, docházelo k předávání zkušeností, pořádaly se soutěže atp. Druhou variantou bylo prosazování společných zájmů napříč slovanskými národy. Pro koordinaci osvětové práce pak nebyla rozhodující národnost, ale příslušnost k profesní skupině nebo politickému směru. Při realizaci plánu mohly skupiny postupovat samostatně, pojila je základní vize, sdílely zkušenosti. V rámci mnohonárodnostní říše měla tato spolupráce bezesporu smysl. Samotní Češi nemohli formulovat smělejší požadavky, ve spojení s dalšími národy byla jejich pozice mnohem silnější (Pokorný, 2003, s. 95–97).

Například čeští učitelé představili na počátku dvacátého století se slovanskými kolegy ideu národní výchovy, která by napomáhala společenskému pokroku. Vzdělání spojovali s bojem

5 Příkladem byl první hudební festival z roku 1904, na kterém vystoupilo několik tisíc zpěváků (Škoda, 1991, s. 44).

za svobodu, demokracii a vyrovnávání sociálních rozdílů. Škola se měla oprostít od státní politiky. Sloužila by výhradně národním zájmům, které by podpořily všechny sociální vrstvy. Učitelé přizvali ke spolupráci starosty, hasiče, sokolstvo a další osvětové spolky (Pokorný, 2003, s. 95–97). Vytčený cíl oslovil zdánlivě nesourodé kolektivy, jeho realizace byla o poznání složitější. Téměř všechny pokusy o centralizaci ztroskotaly na složité kooperaci, nereálných očekáváních, nedostatku financí a kvalifikovaných pracovníků. Převládaly boje o moc a dílčí cíle. Učitelé se po počátečním nadšení navrátili k obhajobě profesních zájmů. Další pokus o navázání bližších kontaktů napříč slovanskými národy představovala Jubilejní výstava zemská a Národopisná výstava československá v devadesátých letech 19. století. Na přelomu století se stále častěji objevovala idea jednotného kulturního působení. Svaz osvětový vznikl roku 1906 (Pokorný, 2003, s. 103–104).

3.4 Tradiční a nově vzniklé spolky

S rostoucím počtem kulturních společenství, jejichž program byl mnohdy velice podobný, sílilo konkurenční prostředí. Příkladem je tělovýchovné osvětové hnutí, kterému od počátku šedesátých let 19. století dominoval Sokol. Ke konci století byly zakládány první DTJ, na počátku dvacátého století se připojil Orel. Všechny lidovýchovné proudy se specializovaly, vycházely vstříc dílčím sociálním skupinám: katolíkům, dělníkům atp. (Mucha, 1966, s. 11). Sokol jako tradiční představitel tělovýchovného osvětového hnutí výstižně ilustruje boj o prestižní místo v české společnosti. Jeho potenciálním konkurentem nebyly pouze DTJ a Orel. Na přelomu století se formovaly reálné obrysy zastřešující osvětové instituce, jejíž existenci Sokolové zpočátku nepodpořili, poněvadž se obávali poklesu vlivu (Pokorný, 2003, s. 109).

V polovině devatenáctého století bylo spolkové členství vzhledem k malému počtu osvětových organizací prestižní záležitostí. S postupující diferenciací společnosti se situace změnila. Spolky musely zaujmout cílovou skupinu: přesvědčit ji, že nabízí hodnotnější program než konkurenční organizace. Na druhé straně nacházíme případy, kdy se spolupráce mezi osvětovými tělesy odvíjela bez větších problémů. Dámy z AKD mohly paralelně působit ve Spolku sv. Ludmily, jiné iniciovaly založení Ženského výrobního spolku českého.

Interpersonální konflikty byly běžné, málokdy však ohrozily vazby mezi ženskými spolky. Členství v jedné organizaci nevyklučovalo angažovanost v jiném společenství (Bahenská, 2005, s. 56–58).

Napětí se objevovalo rovněž uvnitř spolků mezi kmenovými a novými organizačními jednotkami. Situaci příznačně dokumentují NJ. Rozdíly a disbalance měly více rovin, vždy však zasáhly vnitřní chod spolku. Velkým problémem byla nedostatečná komunikace, kdy členové jedné pobočky neměli přehled o tom, jak se daří kolegům. Jakákoliv činnost rovněž závisela na objemu peněz. V periferních oblastech, které potřebovaly největší podporu, se jich dostávalo velice málo. Starosta Národní jednoty slezské si tak postěžoval, že z celonárodní sbírky konané roku 1914 obdrželi Slezané jen tisíc korun, ačkoliv celkový výnos činil 190 000 korun. Jeho stížnost se netýkala pouze financí. Poukázal na skutečnost, že dříve založené NJ utvořily spolkové jádro, do kterého nové pobočky těžko pronikaly (Národní jednota slezská v Praze, 1927, s. 23).

3.5 České země jako střet české a německé národnosti

Pro osvětu v českých zemích bylo příznačné soužití české a německé národnosti. Sílicí nacionální napětí ovládlo veřejný kulturní život. Organizovaly se spolky pro vzdělávání českých žen, Sokol vznikl jako protipól německých turnerských spolků. Mnohé aktivity probíhaly paralelně ve dvou národnostních liniích. Obava z německého etnika pronikala do názvů organizací, výmluvná je rovněž slovní zásoba výročních zpráv. Velice často se objevuje důraz na jednotu, češství a národ. Patrně nejsložitější poměry panovaly při hranicích s Německem a Rakouskem, kde působila Ústřední matice školská a NJ. Pokud jsou v dobových materiálech zmíněny německé organizace, nejčastější spojení znělo „výbojný spolek“ (Národní jednota slezská v Praze, 1927, s. 1). Soužití Čechů s Němci bylo pojímáno jako souboj, kde spolupráce nepřicházela v úvahu. Důvěrníci národních jednot měli sledovat, „... jak pracují nepřátelé, jak mohla by se činiti hráz jejich snahám“ (Instrukce ku činnosti, 1897, s. 7).

Navzdory nacionálním rozepřím se uskutečnily kulturní akce, ke kterým byli přizváni Češi společně s Němci. Jubilejní výstava zemská z roku 1891 byla původně pojata jako neutrální společenská událost dokumentující průmyslovou a řemeslnou výrobu českých zemí. Německá

část vystavovatelů se nakonec účasti vzdala. Jubilejní výstava zemská se tak stala ryze českou neboli národní výstavou. Vzhledem k tomu, že se zapojily české spolky, zejména hasiči, turisté nebo Sokol, docházelo k spontánním projevům českého nacionalismu. Namísto sblížení obou etnik eskalovalo další napětí. Pro českou spolkovou základnu byla Jubilejní výstava zemská a Národopisná výstava československá vhodnou příležitostí k prezentaci vlastní práce. Velkým přínosem byly rovněž náročné přípravy, které poskytly prostor pro setkání, sjezdy nebo cvičné výstavy v regionech. Nedílnou součástí obou výstav se stal všesokolský slet (Štěpánová, 1996, s. 39).

3.6 *Provázanost osvěty a politických zájmů*

Je zřejmé, že čeští politici druhé poloviny 19. století chápali osvětu jako nástroj národní emancipace. František Palacký poznamenal: „... *nepovzneseme-li ducha národa našeho k vyšší a ušlechtlejší činnosti nežli jest u sousedů, neuhájíme konečně ani přirozeného bytu svého*“ (Jírový, 2005, str. 51). Eduard Grégr v roce 1867 prohlásil: „*Vzdělanost a osvěta jest pevnějším štítem než hrubá síla hmotná, neboť duch vítězí nad hmotou. Národ vzdělaný a osvícený zachovává ve všech poměrech svou samostatnost, svou národnost, své bytí*“ (Jírový, 2005, s. 56). Osvěta se stala politickým tématem. Kromě institucionálního vzdělávání, jehož garantem byl rakouský stát, vznikl paralelní vzdělávací systém, který se skrze literaturu, periodický tisk a osvětovou činnost soustředil na politickou emancipaci českého národa. Ke konci devatenáctého století zakládaly politické strany první osvětové instituce. Roku 1896 vznikla Dělnická akademie, o dva roky později Ústřední škola dělnická a brzy následovaly další (Bláhová, 2004, s. 8).

Až do první světové války se setkáváme s rozporuplným postojem osvětových těles vůči politickým stranám. Zatímco NJ usilovaly o podporu politických uskupení, jiné organizace se podobným tématům vyhýbaly. Národní jednoty cílily na českou národní společnost bez ohledu na politické preference, sociální status nebo pohlaví. Myšlenka jednotného národa byla vlastní také Sokolům, kteří se politickým debatám cíleně vyhýbali. Přesto nelze tvrdit, že by byli politicky neutrální. Dokládá to vnitřní rozkol s voliči Sociální demokracie, kteří ke konci devadesátých let 19. století opouštěli sokolské struktury. V komplikované situaci se ocitly také učitelské spolky, jejichž členové si uvědomovali, že ve věci celonárodních

zájmů nemohou sami uspět. Mobilizovali další lidovýchovné instituce, nebránili se spolupráci s veřejnou správou a zákonodárnými sbory. Zapojení politických stran připouštěli pouze pod podmínkou, že budou upřednostněny kulturní zájmy. Fragmentace potřeb a zájmů ovšem postoupila tak daleko, že se o jednotném postoji nedalo reálně uvažovat. Přesto se osvěta na přelomu století snažila tyto nesporné rozdíly překlenout myšlenkou české národní emancipace. Centralizační úsilí se naplnilo na počátku dvacátého století se vznikem celonárodní instituce: Svazu osvětového (Pokorný, 2003, s. 82–83).

3.7 Osvěta českých zemí v evropském kontextu

Při hodnocení osvěty v českých zemích docházíme k závěru, že evropské mocnosti procházely srovnatelným vývojem. Česká společnost se po vzoru sousedních států zajímala o mimoškolní vzdělávání. Intelektuální rozvoj nebyl omezen na školský systém, překračoval rámec povinnosti. I u nás se vzhledem k nedostatku financí volily co nejlevnější prostředky. Převažovaly přednášky a knihy. Jádrem osvěty zůstala lokální práce, ačkoliv se vyvíjely vyšší stupně organizace a ke konci století vrcholil centralizační proces. Značné rozdíly mezi venkovem a městy, nedostatek financí a odborníků: tyto problémy byly takřka univerzální. Současně mohli naši pracovníci přejímat příklady dobré praxe⁶. Největší vliv měly Německo a Rakousko, země kulturně blízké. Nelze opomenout Dánsko, kde se zrodila tradice vysokých lidových škol a Velkou Británií, odkud se rozšířily univerzitní extenze (Pokorný, 2003, s. 233–236).

První vysoká lidová škola byla v českých zemích otevřena na sklonku roku 1918. Husova škola pro vyšší vzdělání a národní výchovu vycházela z dánského modelu hojskole. Hlavní představitel dánského hnutí, M. F. S. Grudtvig popularizoval všestranný rozvoj člověka, který je lépe disponován k úkolům pracovního a občanského života. Nešlo o hromadění vědomostí, Grudtvig chtěl působit na emoce a mravní stránku osobnosti, podpořit samostatné myšlení a schopnost přizpůsobení se. Kromě profesního vzdělávání, které akcentovaly anglické školy, se objevila témata z historie, mytologie a literatury. Vysoké lidové školy

6 Fr. Mareš se jako ředitel škol brněnské Vesny inspiroval ženskými školami v cizině. Sledoval vývoj ženské emancipace v mezinárodním kontextu (Vávra, 1932, s. 60).

nevyžadovaly přijímací ani závěrečné zkoušky. V Dánsku, podobně jako v českých zemích bránila osvěta národní jazyk před postupující germanizací (Pokorný, 2004, s. 55). Ačkoliv idea vysoké lidové školy pocházela z Dánska, bezprostředním vzorem pro české země byl vídeňský Volksheim, otevřený na počátku dvacátého století. Areál lidového ústavu zahrnoval knihovnu s čítárnou, přednáškové sály s kapacitou tisíc míst, kabinety a chemickou laboratoř. Paralelu s českým prostředím tvořil důraz na politickou neutralitu (Pokorný, 2003, s. 37–38).

Podobně univerzitní extenze vycházely ze zahraničního vzoru. Jejich tradice byla založena roku 1871 v Cambridgi, následoval Londýn a Oxford. Podstatou extenzí byly přednášky „... mimo okruh studentů univerzity, jež směřovala do širších společenských vrstev“ (Škoda, 1991, s. 30). Z Anglie se extenze rozšířily do kontinentální Evropy. Roku 1891 se zapojilo celkem 457 univerzit s 50 tisíci účastníků (Škoda, 1991, s. 31). Univerzitní extenze rozvíjely všeobecné vzdělání laické veřejnosti, která se jejich prostřednictvím seznámila s nejnovějšími vědeckými poznatky. Podobně jako v Anglii byly české extenze určeny především dělníkům. Stanovy ovšem vycházely z vídeňského vzoru. Pro organizaci studia platila doporučení spojovat přednášky v ucelené kurzy šesti až dvanácti setkání. Série přednášek poskytla komplexní výklad o tématu. Pochopení a procvičení napomáhaly tištěné sylaby, programy přednášek a domácí úkoly, které posluchači opravovali spolu s vyučujícími (Pokorný, 2004, s. 55).

Osvěta střední Evropy nemohla spoléhat na dotace mecenášů, podpora státu se omezila na školský systém. Nižší sociální vrstvy nemohly svobodně projevit politické preference. Proto se zde ve větší míře uplatnily spolky, které organizovaly vzdělávací aktivity a sháněly finanční prostředky. Další paralelou je postupující centralizační proces. V Německu vznikla zastřešující instituce, Společnost pro šíření lidového vzdělání roku 1871. Taktéž v Rakousku byl roku 1885 založen výbor Všeobecného dolnorakouského lidověvýchovného spolku, který stejně jako SO usiloval o podporu politických stran, městské správy a inteligence. Pro Rakousko a české země bylo dále určující sílicí dělnické hnutí. Dělnické spolky obou zemí pojily, navzdory negativnímu vztahu Čechů ke státní moci, podobné politické zájmy. Společnými znaky zemí střední Evropy bylo klíčové postavení spolků, osvěta jako kompenzace nedostatků školního vzdělávání, propojení kultury s politickými zájmy, budování

lidovými sítě od místní po regionální úroveň a následný vznik centrální instituce. Češi vytvořili osvětové středisko s časovou prodlevou dvaceti až třiceti let (Pokorný, 2003, s. 23–34).

Překročíme-li hranici evropského kontinentu, inspirační zdroj ženské osvěty nacházíme ve Spojených státech amerických. Na zahraniční vzor odkázal V. Náprstek aktivitami pražského spolku AKD (Secká, 2012, s. 19). Pro české země byla charakteristická národnostní problematika. Sokol vznikl jako protiklad německých turnerských organizací, podobně NJ měly německý ekvivalent. Češi i Němci utvářeli spolky v reakci na kulturní práci druhé národnosti. V Anglii nebo Dánsku byla osvětová práce motivována zejména sociálními otázkami, problematika národnostních sporů byla druhořadá (Horská, Maur, Musil, 2002, s. 152).

Dále je nutné poukázat, v čem naše situace inspirovala zahraniční praxi. Osvěta českých zemí v letech 1848–1914 kladla důraz na šíření četby. Dílčí spolky zakládaly vlastní knihovny, šířily se lidové kalendáře. Před první světovou válkou existovalo v českých zemích 1 819 českých spolkových knihoven (Pokorný, 2003, s. 209). Se vznikem SO byla systematická péče o knihovnictví vyhrazena osvětovému ústředí. Vznikl koncept zákona o veřejném knihovnictví, který byl bezprostředně po válce schválen prvorepublikovým parlamentem. Legislativní norma inspirovala zákonodárce v Belgii, Polsku nebo Lotyšsku. V první polovině dvacátého století u nás vznikla jedna z nejhustších sítí knihoven na světě (Pokorný, 2003, s. 219).

4 Lidovýchovná spolková činnost v českých zemích v letech 1848–1914 v kontextu následujícího vývoje

Čtvrtá kapitola reflektuje předválečnou osvětu v českých zemích v kontextu následujícího vývoje. Podoba lidovýchovné práce v letech 1848–1914 odpovídala možnostem legislativního rámce. Spolková činnost byla právně ošetřena v ústavě, další určující normou byl zákon o spolkovém právu a zákon o spolčovacím právu. Úřední aparát rozhodoval o tom, které spolky budou povoleny a které nikoliv. Veškeré aktivity podléhaly státní kontrole. Roku 1918 se česká národní společnost osamostatnila a vytvořila suverénní stát. Z obavy o udržení vydobytého postavení se přikročilo ke kodifikaci osvětové práce. Zákonodárci určili cíle osvětové činnosti, vytvořili rámec kulturního působení. Formující se systém státní lidovýchovy ovšem neznamenal zánik spolkové práce. Ve čtvrté kapitole je předválečná osvěta zasazena do kontextu prvorepublikového vývoje. Proměnu lidovýchovy nebylo s ohledem na rozsah diplomové práce možné vztáhnout na delší časové období. Podrobněji jsem se meziválečné spolkové osvětě věnovala v bakalářské práci s názvem *Analýza lidovýchovných spolkových aktivit v období Československé republiky (1918–1938)*.

4.1 Změna společenské úlohy osvětové činnosti po roce 1918

Český národ dosáhl roku 1918 vytčeného cíle: samostatného státu. Rázem nabyla osvětová činnost nového významu. Vystala otázka budování občanského principu, ochrany demokracie a veřejného pořádku. Republikánské zřízení přiznalo občanům aktivní volební právo. Pro naplnění této společenské role bylo potřeba adekvátní vzdělání. Osvětová práce se stala objektem veřejného zájmu. Lidé se měli stát soběstačnými a sociálně přizpůsobivými jedinci, kteří rozumí potřebám celku, úloze státu, autonomně přemýšlejí a rozvíjejí vlastní duchovní život. V dobách Rakousko-Uherska si lidé nemohli nárokovat přístup ke knihám, odborným přednáškám nebo uměleckým představením. Československá politická reprezentace garantovala dostupnost osvětové činnosti bez ohledu na národnost, územní příslušnost, sociální status nebo pohlaví (Bláha, 1927, s. 27).

4.2 Lidovýchovné zákonodárství

Prvořadým úkolem poválečné osvěty byla ochrana křehké státní suverenity. Pokud měli lidé pochopit své postavení v prvorepublikové společnosti, musely jim státní orgány poskytnout potřebné vzdělání. Československý stát převzal roku 1918 odpovědnost za podobu osvětové činnosti, utvářelo se lidovýchovné zákonodárství. Mezi nejvýznamnější normy patřil zákon o organisaci lidovýchovných kursů občanské výchovy, zákon o veřejných knihovnách obecních a zákon o pamětních knihách obecních. Na provádění osvětových norem dohlíželo lidovýchovné oddělení Ministerstva školství a národní osvěty. Zákony doplnila asi stovka nařízení, instrukcí a výnosů. Některé měly celostátní platnost, jiné se věnovaly specifickým poměrům na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Ministerstvo vydalo řadu výnosů: o lidových naukoběžích mateřského jazyka na Slovensku z roku 1920, o bezplatných kurzech pro nezaměstnané z roku 1923, o vzdělávacích kurzech pro ženy z roku 1924 nebo o vyšších školách lidových podporovaných státem z roku 1926 (Matula, 1928, s. 29–32).

4.2.1 Zákon č. 67/1919 Sb., o organisaci lidových kursů občanské výchovy ze dne 7. února 1919

Státní aparát chtěl československým občanům zprostředkovat vzdělání, které by kromě praktických poznatků posilovalo vůli a působilo na emoční stránku. Toto vzdělání měly poskytnout bezplatné lidové kurzy občanské výchovy (Československo, 1919a). Kromě obecné normy byla vydána řada doplňujících opatření, zvláštní nařízení se zabývala situací na Slovensku a národnostními menšinami. Pro organizaci kurzů byla využita stávající síť osvětových organizací. Spojením původních vzdělávacích spolků, zejména poboček SO, vznikala nová osvětová tělesa. Nejnižší instancí byly místní osvětové komise, na okresní úrovni se přidružily osvětové sbory. V oblastech, kde doposud nepůsobila kulturní sdružení, byly vytvářeny nové osvětové orgány. Místní osvětové komise a okresní osvětové sbory mohly tedy vznikat dvěma způsoby. První představovalo spojení dobrovolných spolků, druhou variantou byl nový sbor (Rambousek, 1922, s. 14–16).

Zákon o organisaci kursů občanské výchovy zohledňoval národnostní minority. V obcích s více než dvěma sty obyvateli jiné než československé národnosti vznikaly speciální osvětové komise. Ve dvacátých letech se lidovýchovná síť mohutně rozrůstala. V roce 1927

bylo na území ČSR 6 585 českých, 2 246 německých, 1 694 slovenských, 280 podkarpatoruských, 59 polských a 29 maďarských osvětových komisí. V témže roce existovalo 293 českých, 171 německých, 71 slovenských, 14 podkarpatoruských, pět polských a jeden maďarský okresní osvětový sbor. Úhrnem se uskutečnilo 126 150 kulturních akcí (Pokorný, 2003, s. 139–140). Mezi hlavní témata kurzů patřilo hospodářství státu, obcí a veřejných institucí, historie, občanská nauka o státním zřízení, veřejných úřadech, právech a povinnostech občanů (s důrazem na rozdíl mezi monarchií a republikou), problematika sociální vzájemnosti, programy politických stran, zdravotnictví nebo klíčové mezníky národních dějin (Pokorný, 2003, s. 139).

Na kurzy občanské výchovy volně navázaly lidové školy. Za lidovou školu se považovala „... řada volných kurzů s ucelenou tematikou“ (Palán, 2002, s. 43). Lidové školy mívaly dobročinný charakter. Jejich prostřednictvím si sociálně slabí jedinci mohli doplnit vzdělání. Převažovalo všeobecné vzdělávání, uskutečnily se však také kurzy různého zaměření, včetně zdokonalování profesních dovedností (Palán, 2002, s. 43). Z praktických činností převažovala výuka počtů, krasopisu, pravopisu a těsnopisu. Úroveň programů odpovídala měšťanským nebo středním školám, ojediněle se blížila vysokoškolskému studiu. Kromě Husovy školy pro vyšší vzdělání a národní výchovu působila od roku 1919 Masarykova lidová škola v Hradci Králové, od roku 1923 Komenského škola pro vyšší vzdělání a národní výchovu v Brně atd. (Rambousek, 1928, s. 28–34). K masivnímu rozvoji lidového školství došlo od roku 1926. V rámci spolků se rozvíjely večerní lidové školy. Důležité postavení náleželo Dělnické akademii, která utvořila vlastní soustavu dobrovolného školství. Jejím vrcholem se stala vyšší socialistická škola v Praze (Škoda, 1991, s. 51).

Zákon ani doplňující nařízení nevyřešily nedostatek kvalifikovaných odborníků a právní postavení osvětových těles. Osvětové komise a okresní osvětové sbory neměly patřičné pravomoci, aby na okresech a obcích vymáhaly finanční výpomoc. Obce a okresy navíc nebyly povinny participovat, což mohlo negativně ovlivnit návštěvnost kulturních akcí (Rambousek, 1922, s. 22–23). Dalším problémem byla názorová neutralita. Lidovými se měla oprostít od náboženských a politických tlaků. V kurzech ovšem převažovala občanská výchova. Ztrácel se obecně vzdělávací důraz, čímž se lidovými práce ochuzovala. V neposlední řadě se hovořilo o rozdělení kompetencí se stávajícími spolky. Osvětové sbory

měly koordinovat a iniciovat aktivity, mnohdy si však nárokovaly monopolní postavení. Ve dvacátých letech se množily námitky, že zákon nepřinesl očekávané výsledky. Argumentovalo se tím, že lidé propadli pasivitě a odpovědnost přesouvají na státní orgány. Původní spolková infrastruktura byla hodnocena jako efektivnější a flexibilnější (Rambousek, 1922, s. 14–17).

4.2.2 Zákon č. 430/1919 Sb., o veřejných knihovnách obecních ze dne 22. července 1919

V dobách rakousko-uherské monarchie se množství knihoven nacházelo v majetku jednotlivců a spolků. S vydáním zákona o veřejných knihovnách obecních poskytly místní spolky, odbory národních jednot a matic, čtenářské spolky, SO a další organizace své fondy, aby se staly základem veřejných knihoven, které v obcích vznikaly povinně (Rambousek, 1928, s. 38). Finanční zajištění a správa knihovny byly vyhrazeny obcím, stát poskytoval v případě potřeby naturální subvence. Na stav lidového knihovnictví dohlíželo Ministerstvo školství a národní osvěty (Československo, 1919b). Mezi lety 1920 a 1927 se české obecní knihovny rozrostly z 2 885 na konečných 8 527 knihoven. Počet svazků se z 1,3 milionů zvýšil na 3,6 milionů knih, čtenářská základna se z 241 tisíc osob rozrostla na téměř půl milionu jedinců (Matula, 1928, s. 38).

Budování sítě lidových knihoven se neobešlo bez komplikací. Při slučování fondů vyšlo najevo, že řada knih byla bezcenných, objevovaly se duplikáty, některé knihy byly dokonce označeny za škodlivé. Přitom 20 % fondu mělo mít poučný charakter. Rovněž knihovníci byli často nekompetentní. Někteří odborníci zdůrazňovali, že osoba knihovníka je důležitější než samotná knihovna. Knihovník mohl ovlivnit skladbu knižního fondu a vést k vhodnému výběru četby (Rambousek, 1922, s. 66–67). Za význačné pozitivum lze považovat fakt, že zákon opět zohledňoval národnostní skladbu obyvatelstva. V obcích se čtyřmi sty příslušníky národnostní menšiny nebo s veřejnou menšinovou školou vznikaly menšinové knihovny nebo speciální oddělení všeobecné knihovny. V obcích s 10% podílem jiné národnosti vznikaly společné knihovny pro několik obcí (Pokorný, 2003, s. 217).

4.2.3 Zákon č. 80/1920 Sb., o pamětních knihách obecních ze dne 30. ledna 1920

Podle zákona ze dne 30. ledna 1920 č. 80 Sb. z. a n. byly politické obce povinny založit do konce roku 1922 pamětní obecní knihu. Zápisy prováděl kronikář, zpravidla jednatel

místní osvětové komise, kterého jmenovalo obecní zastupitelstvo (Československo, 1920). Kronikáři měli k dispozici příručky, příležitostně se konaly krátkodobé kurzy. Na zápisy dohlížela letopisecká komise, která mohla měnit znění textu. Pamětní kniha, která dokumentovala aktuální společenské dění, byla jednou za tři roky vystavena. Občané byli vedeni k tomu, aby sledovali vývoj své obce a cítili za něj odpovědnost (Rambousek, 1928, s. 51–52).

4.2.4 Reflexe lidovýchovného zákonodárství

Legislativní ukotvení mělo zajistit, že prvorepubliková osvěta bude efektivní, profesionální a sjednocená. Předválečná spolková tradice byla chápána jako východisko pro novou etapu lidovýchovy. Její nedílnou součástí se měly stát vědecké poznatky, sjezdy, jednotné pomůcky a příručky, statistická šetření, finanční zaopatření a zkušenosti odborníci (Lidová výchova v demokracii, 1928, s. 123). Ve skutečnosti byla československá osvěta přímo provázána se spolkovou infrastrukturou, která se kontinuálně rozvíjela od druhé poloviny 19. století. Spolky, včetně SO, participovaly při budování veřejných obecních knihoven, staly se součástí sítě místních a okresních osvětových těles. Lidovýchovní pracovníci, kteří byli obeznámeni s předválečnou praxí, obsadili posty na Ministerstvu školství a národní osvěty. Prvorepublikové lidové školství mohlo rovněž navázat na tradici univerzitních extenzí (Trnka, 1970, s. 206–207).

4.3 Proměna spolkové osvětové činnosti v dobách první republiky (1918–1938)

4.3.1 Centralizace tradičních spolků a vznik nových organizací

Mnohé spolky, založené v době Rakousko-Uherska, pokračovaly po válce ve vytčeném programu. Jednalo se o Sokol, DTJ, DA, ÚŠD, NJ, AKD, Vesnu, Uměleckou besedu, Hlahol apod. U řady tradičních spolků vrcholil centralizační proces. Příkladem je organizace národních jednot, kde jednotlivé pobočky vznikaly od počátku osmdesátých let 19. století. Roku 1884 byla založena Národní jednota pošumavská, o rok později NJ severočeská a NJ pro východní Moravu atd. Zastřešující orgán, Svaz Národních jednot a Matic, byl ustaven roku 1922 (Matula, 1928, s. 56). Podobným vývojem prošly ženské osvětové spolky. Více než padesát ženských sdružení a korporací bylo od roku 1923 organizováno v Ženské národní radě, která se stala střediskem ženského emancipačního proudu (Trnka, 1936, s. 60).

Současně se rozvíjela nová lidovýchovná společenství a směry. Bezprostředně po válce vznikaly humanitární organizace, které jako Československý červený kříž a Masarykova liga proti tuberkulóze popularizovaly problematiku zdravotnické osvěty (Tůma, 2001, s. 43). Zvláště výrazná byla profilace politických stran, které po převratu zakládaly vlastní osvětová centra. Agráři měli Svobodné učení selské, komunisté vybudovali Proletkult, lidová strana spravovala Lidovou akademii, národní socialisté provozovali Osvětový klub. Od roku 1923 působila legionářská organizace Svaz národního osvobození (Rambousek, Trnka, 1926, s. 13). Dalším zajímavým fenoménem bylo pojmenování nových organizací, popřípadě přejmenování společenství, která vznikla před rokem 1914. Masarykův lidovýchovný ústav (původně SO) nesl jméno prvního prezidenta republiky. Mnohé tradiční spolky převzaly v názvu sousloví „československý“. Příkladem je Čsl. obec sokolská, Klub čsl. turistů, Čsl. akademie zemědělská nebo Čsl. obec legionářská (Čtvrtstoletí osvětové práce, 1931, s. 3).

4.3.2 Modifikace programového zaměření

S proměnou politického režimu a společenského zázemí muselo u spolků dojít k revizi programu, či spíše ke změně důrazu. Jako první uvádím příklad národních jednot. Československý stát budoval systém národního školství, vznikaly obecní veřejné knihovny. To však neznamená, že pominuly národnostní problémy, které byly pro české země předválečného období určující. Ačkoliv byli dříve privilegovaní Němci postaveni na roveň s Čechy a Slováky, komplikované soužití národností v rámci státu zůstávalo problémem. Češi nadále vnímali německé etnikum jako hrozbu, v programu NJ ovšem došlo k zásadnímu posunu. Marginalizovaná národní společnost utvořila suverénní stát. Tím pádem spočíval úkol národních jednot po roce 1918 v ochraně vydaného postavení. V dobových pramenech se dočteme: „*Stojíme zde na stráž a chráníme tu naši svatou půdu, jsme tu na stráž proti nepřátelům našeho státu a hledíme přes všecku bídu nynější doby s důvěrou do dalších let, jsouce odhodláni hájiti náš stát svými životy*“ (Polánek, 1936, s. 15).

Nacházíme další osvětové organizace, které se zánikem habsburské monarchie revidovaly dosavadní zaměření. Jedním z impulzů byl bez pochyby formující se systém národního školství a lidovýchovné zákonodárství. Spolky mohly rozvíjet jiná, nová témata, poněvadž část jejich dosavadních úkolů převzaly státní orgány. Kupříkladu brněnská Vesna se do roku

1914 věnovala zejména ženskému vzdělávání. Rakousko-uherské školství nepokládalo další vzdělávání žen za žádoucí, edukační aktivity se rozvíjely převážně v rámci soukromých institucí. Prvorepubliková demokracie umožnila novou profilaci spolku. Otázka zrovnoprávnění žen byla nahrazena sociální problematikou. Stejný trend následoval AKD, kde v meziválečném období převážily dobročinné projekty (Flodrová, 2012, s. 42–43).

4.3.3 Proměna úlohy osvětového ústředí

Za první republiky se modifikovala úloha SO jako zastřešujícího orgánu spolkové činnosti. Po převratu svaz úzce spolupracoval s Ministerstvem školství a národní osvěty: vypomáhal s přednáškami, participoval na budování systému veřejného knihovnictví, jeho vzdělávací sbory absorbovala státní osvětová síť. Jestliže se SO neměl stát podřízeným orgánem ministerstva či dokonce působit v opozici vůči státní linii lidovými, muselo dojít k reformulaci jeho poslání. Roku 1925 se Svaz osvětový přetvořil na Masarykův lidový ústav (dále MLÚ). MLÚ představoval studijní a poradní instituci, poskytoval zázemí pro osvětovou činnost jiných organizací (Pokorný, 2003, s. 140).

Lidový ústav byl díky MLÚ doplněn o systematické teoretické bádání, které před rokem 1918 chybělo. Ústav shromažďoval odbornou literaturu, domácí i cizojazyčná periodika, zkoumal lidovýchové metody, pořádal sjezdy, výstavy a ankety, vedl statistiku, odborníci udržovali kontakty se zahraničními kolegy (Rambousek, Trnka, 1926, s. 40–41). Další rozdíl mezi MLÚ a předválečným SO spočíval ve vztahu ke státním strukturám. Za Rakousko-Uherska vystupoval svaz jako svépomocný národní spolek, který suploval státní zájem o osvětovou práci. V demokratické ČSR se spolkové aktivity zdárně rozrůstaly. Podpora vrcholných politických hodnostářů byla manifestována roku 1931 při příležitosti oslav čtvrtstoletí od založení SO. Na slavnost dorazil ministr školství a národní osvěty, ministr vnitra, zástupci Ministerstva národní obrany a Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy (Čtvrtstoletí osvětové práce, 1931, s. 3).

4.3.4 Reflexe proměny spolkové činnosti

Výše popsané změny v programovém zaměření dokládají, že spolková platforma dokázala pohotově reflektovat aktuální společenské dění. Můžeme jmenovat sociální problémy

související s poválečnou bídou, mravním úpadkem, hospodářskou krizí třicátých let nebo bezprostřední ohrožení totalitárním Německem. Pružná organizační struktura spolků dokázala v porovnání se státním byrokratickým aparátem mnohdy mnohem lépe a rychleji vyhovět společenským potřebám, což lze vztáhnout na předválečné i poválečné období. Na druhé straně nelze tvrdit, že by se státní struktury v období první republiky nezapojily do řešení tíživých sociálních otázek. Během hospodářské krize byly pořádány kurzy pro nezaměstnané, před druhou světovou válkou byla akcentována branná výchova. Státní intervence však zpravidla následovala s časovou prodlevou, mnohdy byla diskutabilní její účinnost (Škoda, 1991, s. 52).

4.4 Profesionalizace prvorepublikové lidovými (1918-1938)

4.4.1 Kodifikace osvětové činnosti

Osvětová činnost v letech 1848–1914 byla záležitostí dobrovolníků. Po převratu vystřídal původní amatérismus a nadšení profesionální přístup. Iniciativa a odpovědnost přecházela ze spolků, jako soukromých subjektů, na státní aparát. Na pozici nejvyšší lidovými instance byl SO vystřídán Ministerstvem školství a národní osvěty. Vzápětí po převratu byly vydány první lidovými zákony. Normování osvěty bylo vyústěním dlouhodobého centralizačního procesu, který započal v dobách Rakousko-Uherska. Výrazem přímé kontinuity předválečné a poválečné osvěty byl zákon o lidových knihovnách obecních, jehož návrh obdrželi poslanci zemského sněmu na počátku dvacátého století. Zákon vznikl na základě všeobecného konsensu spolkové platformy. Snad proto byl prvorepublikovým parlamentem bez problémů přijat. Podobně další lidovými zákony vycházely z dosavadní praxe, jejich zpracování však nebylo tak precizní. Již ve dvacátých letech se množily námitky a připomínky žádající jejich revizi (Škoda, 1961, s. 63–64).

4.4.2 Lidová výchova jako odborná praktická činnost

Lidová výchova se po roce 1918 stala předmětem odborného zájmu: volnočasová aktivita se proměnila ve zdroj obživy. Profesionalita prvorepublikové lidovými kladla zvýšené nároky na osvětové pracovníky. Vzdělavatelé a organizátoři si měli kontinuálně zvyšovat kvalifikaci a prohlubovat stávající vzdělání. Stejně jako před válkou, i po převratu náleželo

klíčové postavení učitelům, kteří obsazovali knihovnické pozice, působili v místních osvětových komisích a osvětových sborech (Rambousek, 1928, s. 15). Odborná příprava zahrnovala rovněž vzdělávání knihovníků. Roku 1920 byla založena roční Státní knihovnická škola v Praze. Dále se pořádaly třítydenní kurzy a krátkodobé knihovnické kurzy. Osvětoví pracovníci absolvovali o prázdninách sedmi až jedenáctidenní vzdělavatelské kurzy a dvou až třítydenní osvětové sjezdy. Na lidovýchovném sjezdu v roce 1922 se objevil požadavek zřízení lidovýchovných kateder na vysokých školách, kde by si osvětoví pracovníci mohli zvyšovat své vzdělání a kvalifikaci (Matula, 1928, s. 40).

4.4.3 Osvětové prostředky v dobách první republiky

Nejužívanějšími osvětovými prostředky zůstávaly stejně jako za Rakousko-Uherska přednášky a knihy. Nově se četba měla šířit za pomoci vědeckých poznatků. Zejména u nejméně vzdělaných jedinců vystupovala otázka motivace k četbě. Spisovatelé neměli být jen odborníky na zkoumanou oblast, ale skutečnými popularizátory, kteří rozumí cílovému čtenáři. Při psaní knih se měli řídit zásadami čtenářské psychologie. Publikace měly odpovídat realitě skutečného světa. Populárně naučná literatura měla upoutat zájem nejprostších čtenářů při zachování co nejmenších časových a materiálních investic, nehledě na vynaloženou energii (Rubakin, 1927, s. 3, 15).

Kromě mluveného a tištěného slova se prosadilo ochotnické divadlo, zpěv, hudba, pamětní knihy, výstavy a exkurze nebo lidové slavnosti. Někteří odborníci si stěžovali, že občany od přednášek odvádí sport. Hlavním konkurentem ovšem byla nastupující média, která akcentovala smyslový prožitek (Horák, 1929, s. 25). Lidovýchovní pracovníci si byli vědomi faktu, že nesmí podcenit význam nových médií. Technické vynálezy měly být zkoumány a využity k osvětovým účelům. Společenský pokrok byl nezadržitelný, lidovýchova se měla přizpůsobit volbou vhodných prostředků (Trnka, 1929, s. 15).

Od počátku dvacátých let se rozmáhal filmový průmysl. Veřejnost byla novým médiem fascinována a mnozí doufali, že osvětové snímky přispějí k zušlechťování masy lidí. Každodenní realita byla prozaičtější, občané v biografu vyhledávali především rozptýlení. Velice oblíbené byly zábavné snímky, objevovaly se však i násilné scény. Zejména proto se zvažovala restriktivní opatření. Jeden z návrhů prosazoval zestátnění biografů. Komerční

snímky měly být rok od roku redukovány, nakonec by film sloužil výhradně výchově a vzdělávání. Provozovatelé biografů potřebovali pro provozování živnosti speciální licence. Někteří odborníci namítali, že zákazy a omezení nepřinesou očekávané výsledky. Namísto toho navrhovali sestavit vhodné vzdělávací programy. Velice úspěšné bylo kupříkladu promítání Československého červeného kříže. Zdravotně-výchovné snímky měly v porovnání s přednáškami a brožurami ohromný ohlas (Pokorný, 2003, s. 222–232). Druhým význačným médiem se stal Československý rozhlas, který spolupracoval s Národním divadlem, Slovenským národním divadlem, Českou filharmonií a dalšími institucemi. Rozhlas měl vlastní komorní a symfonický orchestr. Jeho prostřednictvím se šířily odborné přednášky, pořádaly se rovněž jazykové kurzy (Matula, 1928, s. 52–53).

4.4.4 Financování lidovýchovy

Osvětová činnost byla v předválečném období odkázána na členské příspěvky, sbírky a dary, státních subvencí bylo poskrovnu. Se vznikem republiky zaštitily lidovýchovu oficiální struktury. Finanční podpora státu rostla do začátku třicátých let, následně negativně zasáhla hospodářská krize. Jestliže roku 1919 činily výdaje na lidovýchovu 418 tisíc Kčs, o rok později se jednalo o částku 2,5 milionu Kčs, roku 1926 dosáhla dotace hranice 4 milionů Kčs (Matula, 1928, s. 32). Od roku 1931 státní výdaje na lidovýchovu kontinuálně klesaly. V letech 1931–1933 se částka propadla z šesti milionů na 1,6 milionů Kčs. Na této hladině se výdaje udržely do roku 1938, kdy se před druhou světovou válkou zvýšily státní subvence na 4 666 300 Kčs (Škoda, 1991, s. 52).

4.4.5 Reflexe profesionalizace prvorepublikové lidovýchovy

Professionalizace a kodifikace osvětové činnosti měla bez pochyby své stinné stránky. V dobách Rakousko-Uherska byl lidovýchovný systém pokládán za protiklad k restriktivnímu školskému systému, kompenzoval jeho nedostatky. Vyznačoval se tvořivostí a spontánností, zájem o další vzdělávání vycházel z osobní iniciativy. Se vznikem osvětových zákonů vznikla státní linie lidovýchovy, která se vzdělávání dospělých věnovala cíleně. Lidovýchova se stala středem veřejného zájmu. V každé obci vznikaly osvětové instituce, veřejná knihovna a pamětní kniha. Na okresní úrovni působily osvětové sbory, příslušníkům menšin byla garantována plná práva (Matula, 1928, s. 29).

Prvorepubliková lidov ýchova se odvíjela ve dvou liniích. První z nich představovaly spolky, které nadále stavěly na principu spontánnosti a dobrovolnosti. Mnohé akce probíhaly nesystematicky, chyběly finanční prostředky a lidov ýchovní pracovníci. Lidé si však mohli svobodně zvolit, které organizaci věnují svůj čas, energii a nadšení. Veškerá aktivita vyvěrala z reálných požadavků prvorepublikové společnosti. Velká část spolků volně navázala na předválečné zkušenosti. Po převratu docházelo k dalšímu rozvoji aktivit, vrcholil centralizační proces. Mnohé lidov ýchovné proudy včetně ženského a národního hnutí dosáhly svého cíle. V nových podmínkách usilovaly o udržení vydobytých pozic, popřípadě měnily programové zaměření (Trnka, 1970, s. 208–209).

Druhý směr představovala státní linie. Zákonodárci chtěli lidov ýchovu zasadit do pevného rámce: rozvíjet praktickou i teoretickou stránku osvěty, definovat standardy, zajistit hmotné zázemí, vše pod záštitou profesionálů. Odborníci uznávali, že v jistých oblastech je vzdělávání nezbytné a stát má nárok k němu občany přinutit. Jednalo se o výkon funkcí ve státní správě nebo participaci na občanském životě. Osvětová činnost se měla stát každodenní realitou. Zákon garantoval volný přístup k osvětovým aktivitám. Reálná situace však mnohdy zaostávala za vytčeným plánem. Státní linie se stále více přibližovala školskému systému. Byla konzervativnější a schematictější. Množila se restriktivní opatření, zákazy a příkazy. Lidov ýchova měla stanovené pragmatické cíle. Stát si nárokoval právo rozhodovat o tom, k jakým hodnotám a jakým způsobem občany povede. Jejich participace se měla stát povinností. Hlavní nebezpečí spočívalo v tom, aby se osvěta neproměnila v mechanické školení a politickou indoktrinaci (Trnka, 1970, s. 206–209).

5 Závěr

V období let 1848–1914 tvořily české země součást mnohonárodnostní habsburské monarchie. Na konci čtyřicátých let 19. století započal modernizační proces. Ze západní Evropy pronikaly myšlenky kapitalismu, industrializace a urbanizace, které předznamenaly řadu změn v politické, hospodářské a kulturní oblasti. Byla přijata ústava a další legislativní normy, které umožnily rozvoj občanské společnosti. Docházelo k emancipaci nižších a středních sociálních skupin, zejména rolníků, dělníků a měšťanů. O rovnoprávnost usilovaly rovněž ženy. Výsadní postavení náleželo Němcům, což zásadním způsobem ovlivnilo povahu českého národního hnutí. Česká společnost se dynamicky rozvíjela, v otázce politických zájmů ovšem neuspěla. Loajalitu k monarchii zachovala až do první světové války. Požadavek samostatného státu formulovali Češi v okamžiku, kdy se habsburská monarchie fakticky rozpadla.

České národní hnutí se prosadilo zejména v kulturní oblasti. Zpočátku se omezilo na úzkou skupinu intelektuální elity. S postupující gramotností sílilo, následně zachvátilo celou národní společnost. Emancipační proces začal určovat povahu kulturního dění monarchie. Původně jednotný národně-politický osvětový proud se ve druhé polovině devatenáctého století štěpil do jednotlivých lidovýchovných směrů. Tato fragmentace byla provázána s kontinuální diferenciací společnosti. Osvětové hnutí se odvíjelo v linii hospodářské, umělecké, sociální, politické, literární, výtvarné, hudební, divadelní, náboženské, rekreační a tělovýchovné, které na sebe navazovaly. Docházelo k vzájemnému prolínání a obohacování.

Od čtyřicátých let 19. století působila první lidovýchovná uskupení. Postupující liberalizace vytvořila zázemí pro rozvoj spolkové činnosti. Osvětové organizace se otevíraly všem složkám národní společnosti. Lidovýchovné linie sílily, což se pozitivně promítlo v nárůstu osvětových organizací. Kromě tradičních uskupení vznikala nová společenství, která se snažila prosadit v konkurenčním prostředí. Spolky uzpůsobovaly svůj program aktuální společenské poptávce, oslovovaly nové cílové skupiny. Další vzdělávání plnilo řadu funkcí. Mohlo být pojato jako nástroj emancipace, vyvažovalo nedostatky státního školského systému, skýtalo příležitost k sociálnímu vzestupu a lepšímu profesnímu uplatnění.

Kromě pragmatické motivace je nutné zmínit potřebu vyjádřit vlastní názory a postoje, zapojení do komunity, předávání zkušeností, zábavu a sebeuplatnění.

Předválečná osvěta tvoří obsáhlou množinu nejrozličnějších směrů, organizací a aktivit, kterou není možné obsáhnout v rámci jedné odborné práce. Analýza spolkové lidovými vyžadovala nutné zjednodušení. Z řady osvětových proudů jsem se zaměřila na tři směry. Zabývala jsem se prací ženských a tělovýchovných spolků a činností národních jednot. Z tělovýchovných organizací jsem zvolila Sokol, který reprezentuje celonárodní emancipační proud. Sokolové usilovali o všestranný rozvoj člověka, podporovali vlastenecké cítění a veřejnou angažovanost. Skrze kulturní dění a vzdělávací aktivity vyzývali českou společnost k boji za národní zájmy. Subkapitulu o tělovýchovném hnutí doplnila práce Dělnických tělocvičných jednot a katolického Orla, které vznikly odštěpením od sokolské organizační struktury. Osamostatnění dělníků a katolíků ilustruje postupující diferenciační proces české společnosti. Všechny tři tělovýchovné organizace se kromě fyzického cvičení věnovaly osvětovým aktivitám, které měly politický podtext.

Mezi požadavky ženského hnutí patřilo právo na vyšší vzdělání, zapojení do veřejného života nebo rehabilitace žen jako matek, manželek a hospodyň. Z široké škály ženských organizací jsem se zaměřila na činnost Amerického klubu dam a Vesny. Americký klub dam představoval specifické společenství žen z vyšších kruhů pražské společnosti. Klub nabízel prostor pro vzdělávání, nezapomínalo se ani na dobročinnost a projevy vlastenectví. Americký klub dam podnítil vznik dalších spolků. Jedním z nich byla brněnská Vesna. Situace na Moravě byla ve srovnání s Prahou v mnohém specifická. Nebyla zde organizovaná inteligence, spolková síť se rozrůstala pomalu, výsadní postavení náleželo Němcům. Vesna se z původního pěveckého sdružení proměnila v regionálně respektovanou vzdělávací instituci. Spolek spravoval školy a kurzy pro ženy a dívky nižších a středních sociálních vrstev. Převažoval důraz na lidové umění, muzejní a sociální činnost, nechybělo zapojení do celonárodních kulturních aktivit.

Existence národních jednot dokládá komplikované soužití české a německé národnosti v rámci jednoho státního celku. Organizace se soustředila na podporu kultury a hospodářství českého etnika v pohraničních oblastech. Národní jednoty nabádaly k samostatnosti,

činnosti a systematické spolupráci. Výstavba českých škol, intenzivní kulturní práce a rozvoj národního kapitálu měly Čechům zajistit důstojnější postavení vůči Němcům. Pro činnost národních jednot bylo charakteristické propojení kulturního působení s hospodářskou problematikou. Pohraniční oblasti se potýkaly s problémy v oblasti finančního zajištění, nedostatku lidovýchovných pracovníků, motivace účastníků, budování osvětové sítě, soustavnosti a propojení s dalšími organizačními jednotkami v českých zemích.

S jistou mírou zobecnění lze konstatovat, že si spolková lidovýchova vydobyla v kulturním životě monarchie významné postavení. Spolky plnily řadu funkcí; vzdělávací, emancipační, zábavní, rekreační nebo sociální. Osvěta se rozvíjela po kvantitativní i kvalitativní stránce. Kromě lokálních společenství se budovaly vyšší stupně organizace. Vznikaly regionální osvětové sítě a celozemská ústředí. Jádrem kulturního působení však zůstala místní sdružení, nadřazené orgány se zaměřily na plánování, vzájemnou koordinaci a spolupráci. Navzdory profilaci osvětových proudů sílila centralizační tendence. Zastřešující instituce vznikla na počátku dvacátého století. Veškerá kulturní práce, stejně jako česká národní společnost, se měla sjednotit.

Pro spolkovou osvětu českých zemí v letech 1848–1914 bylo charakteristické soužití s příslušníky německé národnosti, legislativní omezení, nepoměr mezi zemskými centry a pohraničím nebo neujasněný vztah k politickým tématům. V mnohém se lidovýchovní pracovníci inspirovali zahraniční praxí, jejíž modifikace vycházela vstříc specifickým podmínkám českých zemí. České prostředí navázalo na dánskou tradici lidového školství nebo anglickou praxi univerzitních extenzí. Nejvíce společných charakteristik nás pojilo s bezprostředně sousedícími mocnostmi. V českých zemích, podobně jako v Německu a Rakousku, se spolky rozhodujícím způsobem angažovaly v kulturní oblasti. Rozvojem dalšího vzdělávání kompenzovaly nedostatky školského systému. Jejich činnost byla provázána s politickými cíli, sháněly finanční prostředky. Podobným způsobem vznikala rovněž lidovýchovná struktura, objevovaly se shodné formy kulturního působení.

Roku 1918 dosáhla česká národní společnost samostatnosti. O osvětu se začaly zajímat státní struktury. Zákonodárství určilo nové poslání lidovýchovné činnosti: budování občanského principu a demokracie. Namísto obecně vzdělávacího zaměření převládla občanská výchova.

Odpovědnost za osvětovou práci převzalo lidovýchovné oddělení Ministerstva školství a národní výchovy. Ve skutečnosti se role státu omezila na vydávání zákonů, směrnic a nařízení, jejich praktická aplikace byla závislá na zapojení spolků. Tradiční organizace poskytly lidovýchovnou infrastrukturu, vypomáhaly s budováním obecních knihoven, nabídly veškeré poznatky a odborníky z předválečného období. Samotné lidovýchovné zákony vycházely z koncepcí, které vznikly v době Rakousko-Uherska. Návaznost na předcházející zkušenosti byla jednoznačná.

Většina tradičních spolků pokračovala po převratu v dosavadní činnosti. Některé organizace navázaly na vytčený program, jiné s ohledem na změnu společenského zázemí modifikovaly své zaměření. Nadále platilo, že spolková základna dokázala pohotově reflektovat veřejné dění a aktuálním potřebám přizpůsobit svůj program. Pro období let 1918–1938 byla charakteristická dvojkolejnost osvětového působení. První linii představovaly spolky, které stavěly na principu dobrovolnosti a spontaneity. Paralelně vznikl státní lidovýchovný proud, který se zaměřil na kodifikaci osvětové práce. Jejimi hlavními znaky měla být profesionalita, systematickosti, materiální a personální zajištění. Namísto individuálních potřeb byly rozhodující státní zájmy.

Spolkové aktivity jsou součástí společenského života dodnes. Tradiční organizace mohou existovat desítky let a stále budou mít veřejnosti co nabídnout. Nachází křehkou rovnováhu mezi původním programem a aktuálními zájmy a potřebami novodobé společnosti. Angažují se v oblastech, které nejsou státní instituce schopny obsáhnout. Nabízí přesah a přidanou hodnotu. Ačkoliv si to často neuvědomujeme, s principy předválečné osvěty jsme konfrontováni každým dnem; v rámci Sokola, skrze církevní instituce, skautské oddíly, spolky dobrovolných hasičů nebo pěvecká sdružení.

6 Soupis bibliografických citací

40 let trvání Dělnické tělocvičné jednoty v Žižkově: 20. července 1938. Praha: [s.n.], 1938.

BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století.* 1. vyd. Praha: Libri, 2005. ISBN 80-86429-38-5.

BLÁHA, Arnošt Inocenc. *Problémy lidové výchovy: její pojem, úkoly a předpoklady.* Praha: Masarykův lidovýchovní ústav (Svaz osvětový), 1927.

BLÁHOVÁ, Kateřina. Vzdělání a osvěta v českém 19. století. In: PIORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 4.-6. března 2004: věnováno památce prof. Jana Havránka.* 1. vyd. Praha: ÚČL AV ČR, 2004. ISBN 80-85778-43-2.

BROUČEK, Stanislav. Národopisná výstava československá a česká společnost. In: PARGAČ, Jan, ed. et al. *Mýtus českého národa, aneb, Národopisná výstava československá 1895.* Praha: Littera Bohemica, 1996. ISBN 80-85916-12-6.

ČESKO. 2016a. Zákon ze dne 15. listopadu 1867 o právě shromažďovacím. In: *Společnost pro církevní právo* [online]. Praha: Společnost pro církevní právo, 1999-2016 [cit. 2016-03-23]. Dostupné z: <http://spcp.prf.cuni.cz/lex/135-1867.htm>.

ČESKO. 2016b. Zákon ze dne 15. listopadu 1867 o právě spolčovacím. In: *Společnost pro církevní právo* [online]. Praha: Společnost pro církevní právo, 1999-2016 [cit. 2016-03-23]. Dostupné z: <http://spcp.prf.cuni.cz/lex/134-1867.htm>.

ČESKOSLOVENSKO. 1919a. Zákon ze dne 7. února 1919 o organizaci lidových kursů občanské výchovy. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého* [online]. Praha, roč. 1919, č. 67, částka XV. [cit. 2016-04-16]. Dostupné z: <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1919/015-1919.pdf>.

ČESKOSLOVENSKO. 1919b. Zákon ze dne 22. července 1919 o veřejných knihovnách obecních. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého* [online]. Praha, roč. 1919,

č. 430, částka LXXXVIII. [cit. 2016-04-16]. Dostupné z: <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1919/088-1919.pdf>.

ČESKOSLOVENSKO. 1920. Zákon ze dne 30. ledna 1920 o pamětních knihách obecních. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého* [online]. Praha, roč. 1923, č. 80, částka XVI. [cit. 2016-04-16]. Dostupné z: <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1920/016-1920.pdf>.

Československý Orel: [program: dějiny: statistika]. [Praha]: b.n., 1933.

Čtvrtstoletí osvětové práce 1906-1931. Praha: Masarykův lidovýchovný ústav, 1931.

ELGART, Karel Sokol. Hospodářské pozadí. In: ŽENSKÝ VZDĚLÁVACÍ A VÝROBNÍ SPOLEK VESNA. *Vesna: sborník ke čtyřicátému výročí městských dívčích odborných škol v Brně*. Brno: Vesna, 1926.

FILIP, Jakub. *Orelská myšlenka*. Praha: Zemská rada Orla Čs., 1923.

FLODROVÁ, Milena. *Jurkovič, Brno a Vesna*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2012. ISBN 978-80-7239-283-4.

GREXA, Ján a Milena STRACHOVÁ. *Dějiny sportu: přehled světových a českých dějin tělesné výchovy a sportu*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2011. ISBN 978-80-210-5458-5.

HLAVAČKA, Milan. Školství pod egidou samosprávy. In: PIORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 4.-6. března 2004: věnováno památce prof. Jana Havránka*. 1. vyd. Praha: ÚČL AV ČR, 2004. ISBN 80-85778-43-2.

HORÁK, Ladislav. Krise přednášek a lidové školy. In: TRNKA, Tomáš, Karel VELEMÍNSKÝ a Ladislav HORÁK. *Jak zvýšiti úspěch přednášek*. Praha: Masarykův lidovýchovný ústav, 1929.

HORSKÁ, Pavla, Eduard MAUR a Jiří MUSIL. *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. 1. vyd. Praha: Paseka, 2002. ISBN 80-7185-409-3.

HUBKA, Antonín. *Menšinová práce: k jubileu dvacetiletého trvání Nár. Jednoty Pošumavské*. Praha: Národní Jednota Pošumavská, 1904.

Instrukce ku činnosti Sboru okresních důvěrníků Národní Jednoty Severočeské: schváleno Ústředním výborem dne 4. února 1897. Praha: Nár. Jedn. Severočeská, 1897.

JIRÁNEK, Tomáš a Milena Lenderová. Cvičenci a sportmeni. In: LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009.

JÍROVÝ, Zdeněk. *Osvětou k svobodě: jedna z cest české kultury k současnosti*. 1. vyd. Praha: Národní informační a poradenské středisko pro kulturu, 2005. ISBN 80-7068-198-5.

KALINOVÁ, Alena a Lenka NOVÁKOVÁ. *Dcerám českým--: brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870-1920*. 1. vyd. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007. ISBN 978-80-7028-303-5.

KÁRNÍK, Zdeněk. *Malé dějiny československé (1867-1939)*. 1. vyd. Praha: Dokořán, 2008. ISBN 978-80-7363-146-8.

KÖSSL, Jiří, František KRÁTKÝ a Jaroslav MAREK. *Dějiny tělesné výchovy. [Díl] 2, Od roku 1848 do současnosti*. 1. vyd. Praha: Olympia, 1986.

KÖSSL, Jiří, Jan ŠTUMBAUER a Marek WAIC. *Vybrané kapitoly z dějin tělesné kultury*. 3. vyd. Praha: Karolinum, 2008. ISBN 978-80-246-1566-0.

KOZLOVÁ, Eliška. Jak jsme ve Vesně žili a pracovali. In: *Sborník Vesny: Fr. Marešovi k sedmdesátým narozeninám*. Brno: Vesna, 1932.

KŘIČKOVÁ, Pavla. Sociální činnost Vesny. In: *Sborník Vesny: Fr. Marešovi k sedmdesátým narozeninám*. Brno: Vesna, 1932.

LENDEROVÁ, Milena. Dívčí vzdělání v Čechách 19. století. In: PIORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků*

z 24. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 4.-6. března 2004: věnováno památce prof. Jana Havránka. 1. vyd. Praha: ÚČL AV ČR, 2004. ISBN 80-85778-43-2.

LENDEROVÁ, Milena. Čtenáři a četba. In: LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009.

LENDEROVÁ, Milena a Marie MACKOVÁ. Život společenský: návštěvy, salony a spolky. In: LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009.

Lidová výchova v demokracii: sborník prací o lidové výchově, vyšších lidových školách, školském a poučném filmu, lidovýchovném rozhlasu a knihovnické propagaci a správě. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty, 1928.

LIMPOUCH, Josef. Poslání čs. Orla. In: OREL. *Jednota Plzeň. 20 let trvání jednoty Orla československého v Plzni: 1913-1933*. Plzeň: Jednota Orla československého, 1933.

MATULA, Antonín. *Lidová výchova v Československé republice*. Praha: Státní nakladatelství, 1928.

MORÓTHY ŠOLTÉSOVÁ, Elena. K sedemdesiatke veľkého dobrodincu žien. In: *Sborník Vesny: Fr. Marešovi k sedmdesátým narozeninám*. Brno: Vesna, 1932.

MUCHA, Vilém. *40 let od založení FPT: příspěvek k dějinám dělnické tělovýchovy v Československu*. 1. vyd. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství, 1966.

NÁRODNÍ JEDNOTA SLEZSKÁ V PRAZE. *Dvacet let činnosti Národní jednoty slezské v Praze: 1906-1926*. Praha: Národní jednota slezská, 1927.

OPATRŇÝ, Bohumil. K Jubileu dvacetiletého trvání plzeňského Orla. In: OREL. *Jednota Plzeň. 20 let trvání jednoty Orla československého v Plzni: 1913-1933*. Plzeň: Jednota Orla československého, 1933.

Ottův slovník naučný. 18. díl. Navary- Oživnutí. Praha: J. Otto, 1902.

PALÁN, Zdeněk. *Lidské zdroje: výkladový slovník: výchova, vzdělávání, péče, řízení*. 1. vyd. Praha: Academia, 2002. ISBN 80-200-0950-7.

PÁNKOVÁ, Markéta, František MORKEŠ a Alena MATYÁŠOVÁ. *Vzdělávání dívek v Čechách*. 2., upr. vyd. Praha: Pedagogické muzeum J.A. Komenského, 2008. ISBN 978-80-86935-06-5.

PEKAŘ, Josef. *Dějiny československé*. 2. vyd. Praha: Akropolis, 1991. ISBN 80-900354-2-6.

PERNES, Jiří. *Pod habsburským orlem: České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. 1. vyd. Praha: Brána, 2001. ISBN 80-7243-123-4.

PLEVZA, Viliam. *Trvalé hodnoty. Zv. 1, Proti kapitálu*. 1. vyd. Bratislava: Pravda, 1976.

POKORNÝ, Jiří. *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-246-0508-2.

POKORNÝ, Jiří. Lidovýchovné a osvětové snahy v Evropě. In: PÍOŘECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 4.-6. března 2004: věnováno památce prof. Jana Havránka*. 1. vyd. Praha: ÚČL AV ČR, 2004. ISBN 80-85778-43-2.

POLÁNEK, Karel. Politický okres žatecký. In: FENCL, Josef a Karel Alois POLÁNEK. *Náš vývoj v severních Čechách pod ochranou Národní jednoty Severočeské 1910-1935: k padesátiletému jubileu práce Národní jednoty Severočeská. Díl I, Kraje: Žatecký a Podbořanský*. Praha: Nákladem Národní jednoty Severočeské, 1936.

RAMBOUSEK, Antonín. *Snahy a směry naší lidové výchovy: podrobná zpráva o jednání sedmého lidovýchovného sjezdu Svazu osvětového v Praze dne 1.-3. července 1922*. Praha: Svaz osvětový, 1922.

RAMBOUSEK, Antonín. *Lidová výchova československá po roce 1914*. Praha: Masarykův lidovýchovný ústav (Svaz osvětový), 1928.

RAMBOUSEK, Antonín a Tomáš TRNKA. *Masarykův lidovýchovný ústav [Svaz osvětový]: jeho vznik a vývoj [1906-1926]*. Praha: Masarykův lidovýchovný ústav, 1926.

REICHEL, Jiří. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. 1. vyd. Praha: Grada, 2009. ISBN 978-80-247-3006-6.

ROTKOVSKÁ, Johana. *Analýza lidovýchovných spolkových aktivit v období Československé republiky (1918-1938)*. Praha, 2015. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze. Vedoucí práce Michal Šerák.

RUBAKIN, Nikolaj Aleksandrovič. *Jak psáti poučné knížky pro nejméně vzdělané čtenáře: bibliopsychologické zásady popularisace*. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty, 1927.

SECKÁ, Milena. *Americký klub dam: krůček k ženské vzdělanosti*. 1. vyd. Praha: Národní muzeum, 2012. ISBN 978-80-7036-366-9.

SLAVOTÍNEK, Ivo. *K historii Sokola, Orla a skautingu na Prostějovsku do roku 1948*. 1. vyd. Prostějov: Městská knihovna Prostějov, 2001. ISBN 80-238-8845-5.

SUŠOVÁ, Veronika. Školství jako nástroj státní propagandy. In: PÍORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 4.-6. března 2004: věnováno památce prof. Jana Havránka*. 1. vyd. Praha: ÚČL AV ČR, 2004. ISBN 80-85778-43-2.

ŠKODA, Kamil. *Stručné dějiny české osvěty: [Určeno] pro stud. potřeb osvětových pracovníků*. Praha: Osv. ústav, 1961.

ŠKODA, Kamil. *Kapitoly z dějin české osvěty*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1968.

ŠKODA, Kamil. *Příspěvky k dějinám pedagogiky dospělých*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. ISBN 80-7066-314-6.

ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. Kalendárium Národopisné výstavy. In: PARGAČ, Jan, ed. et al. *Mýtus českého národa, aneb, Národopisná výstava československá 1895*. Praha: Littera Bohemica, 1996. ISBN 80-85916-12-6.

ŠTUMPF, Josef. Čechové na Podkrušnohorsku. In: SVOBODOVÁ, Karla. *Četbou k uvědomění: předneseno v místním odboru Národní Jednoty Severočeské v Kutné Hoře*. Praha: Národní Jednota Severočeská, 1903.

TAYLOR, Alan John Percivale. *Poslední století habsburské monarchie: Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809-1918*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal, 1998. ISBN 80-85947-26-9.

TRNKA, Tomáš. Krise v lidové výchově? In: TRNKA, Tomáš, Karel VELEMÍNSKÝ a Ladislav HORÁK. *Jak zvýšiti úspěch přednášek*. Praha: Masarykův lidovýchovný ústav, 1929.

TRNKA, Tomáš. *Vývoj naší lidové výchovy*. Praha: Masarykův lidovýchovný ústav (Svaz osvětový), 1936.

TRNKA, Tomáš. *Lidová výchova, její teorie, složky, metody a organizace*. 1. vyd. Ostrava: Profil, 1970.

TŮMA, Oldřich. Dějiny neziskového sektoru v českých zemích. In: FRIČ, Pavol a kol. *Neziskový sektor v ČR: výsledky mezinárodního srovnávacího projektu Johns Hopkins University*. Praha: Eurolex Bohemia, 2001. ISBN 80-86432-04-1.

URBAN, Otto. *Česká společnost 1848-1918*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1982.

URBAN, Otto. *Kroměřížský sněm 1848-1849*. 2. vyd. Praha: Argo, 1998. ISBN 80-7203-190-2.

URBAN, Otto. *František Josef I*. 2. vyd. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-203-8.

URBAN, Otto. *České a slovenské dějiny do roku 1918*. 2. vyd. Praha: Aleš Skřivan ml., 2000. ISBN 80-902261-5-9.

URBAN, Otto a Martin SEKERA, ed. *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*. 2. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2003. ISBN 80-7106-500-5.

VÁVRA, Vincenc. Význam ředitele Fr. Mareše pro Vesnu v Brně. In: *Sborník Vesny: Fr. Marešovi k sedmdesátým narozeninám*. Brno: Vesna, 1932.

VELEK, Luboš. Politické vzdělávání a idea vysoké školy politické v Čechách. In: PIORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 4.-6. března 2004: věnováno památce prof. Jana Havránka*. 1. vyd. Praha: ÚČL AV ČR, 2004. ISBN 80-85778-43-2.

VONDRÁČEK, Karel. *50 let Národní Jednoty Pošumavské: 1884-1934*. Praha: Národní Jednota Pošumavská, 1934.

Zpráva výroční první české pokračovací školy dívčí ženské vzdělávací jednoty Vesny v Brně: školní rok 1900-1901. 1. česká pokračovací a výrobní škola dívčí Ženské vzdělávací jednoty Vesny. Brno: Vesna, 1887-1936.

ZWETTLER, Otto, Jaroslav VACULÍK a František ČAPKA. *Úvod do studia dějepisu a technika historikovy práce*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1996. ISBN 80-210-1366-4.

ŽIŽKA, Jiří. *Dějiny a současnost Sokola*. Praha: Česká obec sokolská, 2005. ISBN 80-86402-14-2.